ВАСІЛЬ БЫКАЎ

Апошні баец

Васіль Быкаў

АПОШНІ БАЕЦ

Аповесць

Апошні баец

Раздзел першы

Маёнтак гарэў. Над кучаравістымі верхавінамі вязаў і ліп шугала ў паднябессе мітуслівая вогненная грыва. Густыя шэрыя воблакі дыму вяртлявымі клубамі валілі ўгару; вецер раздзьмухваў, ірваў і іскрыў у наваколлі жудасць пажару; слаўся ўдушлівы горкі смурод. Ад смуроду, дыму і пылу, узнятага выбухамі, не ставала паветра, каб дыхаць. І ў раўку за садком, змучаная нясціхным боем, знясіленая, адрэзаная ад сваіх, задыхалася жменька байцоў.

Іх вельмі мала засталося тут – штаб ды рэшткі аднаго батальёна на чале з камандзірам палка. Яны спыніліся ўчора ў гэтым маёнтку, бо адступаць далей не было куды. І ад самага ранку раскацістым рэхам калацілі наваколле гарматныя выбухі, рассыпалася кулямётная траскатня, ірваліся гранаты, злосна чхалі з лагчын мінамёты, і асколкі бязлітасна секлі акрываўленую шматпакутную зямлю.

У травяністым раўчуку, ля прыземленай дашчатай паветкі, стуліўся з кулямётам баец. Лежачы ў мелкім акопчыку, ён туга ўпіраў у плячо прыклад «ручніка» і неадрыўна глядзеў у поле, адкуль атакаваў вораг.

Калі агнявыя віхуры ўгары крыху суцішыліся, кулямётчык прыслухаўся да гукаў бою, і нейкая неспакойная думка з’явілася на яго твары.

– Пэўна, цяпер пойдуць, – сказаў ён. – Вы чуеце: сціхае?

Але ніхто не адказаў яму. Хлопец пазіраў усё ў збажыну, нешта думаў, шчыльней прыпадаў да кулямёта, чакаючы новай атакі. І раптам спалохана ўздрыгнулі яго бялявыя вочы, ён азірнуўся, прыўзняў галаву.

– Таварыш лейтэнант!

Адказу не было. Тады Пятрусь Кляновіч спалохана ірвануўся і, прыгнуўшыся, па дне раўчука кінуўся да суседняга акопчыка.

Лейтэнант ляжаў, уткнуўшыся тварам у засыпаную зямлёй траву, і не варушыўся. Згінаючыся да долу, хлопец ухапіў чалавека за плечы, узваліў на спіну яго цяжкае цела. Ад скроні па бруднай шчацэ камандзіра марудна споўз струменьчык згуслай крыві.

– Таварыш лейтэнант! – з роспаччу і надзеяй паклікаў яго Пятрусь, але лейтэнант не адгукаўся.

Болей у іхняй роце не было нікога. За два дні няспынных баёў адзін за адным гінулі людзі. Палову рота страціла на шляху адступлення, другую палову – у гэтым маёнтку. Смерць лейтэнанта зусім збянтэжыла хлопца, ён у знямозе схіліўся ля забітага камандзіра, ужо не хаваючы сваёй проставалосай галавы. Ён быў плячысты, моцны, але зусім яшчэ малады, той уцалелы хлапец з двума трохкутнічкамі на чырвоных пятліцах. Па лабатым схуднелым твары няроўнымі бруднымі пісягамі паўзлі струмені поту, і поўныя роспачы пазіралі на свет вялікія, нейкія не мужчынскія яго вочы.

Тым часам з мітуслівай збажыны ў полі паявіўся густы ланцуг цёмназялёных мундзіраў. Блізкая кулямётная чарга крамзанула па вішэнніку, з будыніны пасыпаліся трэскі. Паўз голаў пранеслася нешта важкае, і ззаду ў садку грымнуў выбух.

Пятрусь спалохана кінуўся да кулямёта, прыклаўся шчакой да вышмальцаванага прыклада і пусціў у жыта доўгую чаргу. Няспынны грукат, шум скалыхнулі наваколле. Па ўсім маёнтку ірваліся снарады, узляталі ў дымнае неба галіны дрэў, кавалкі дахаў, клочча травы. Над зямлёю з варожага боку несліся нябачныя сталёвыя струмені. Быццам нажніцамі, кулі стрыглі траву і кусты – так і сыпаліся на дол лісткі і галінкі. Нарэшце, загарэлася і апошняя ўцалелая будыніна – дашчатая паветка.

Пятрусь перазарадзіў кулямёт і зноў прыпаў да прыцэла. У невысокай, па пояс, збажыне ён добра бачыў прыгнутыя постаці ворагаў з аўтаматамі і падкасанымі да локця рукавамі. Яны прыгіналіся, зялёныя іх каскі матава блішчэлі. Немцы на хаду страчылі з аўтаматаў, але аглушаны сваім кулямётам Пятрусь не чуў іх стрэлаў. Трымаючы мушку пад іхнімі постацямі, ён да болю ў пальцы цiснуў на спуск, кулямёт ірваўся ў руках, нібы жывая імклівая істота, горкі парахавы смурод і пыл абдавалі хлопца.

Зводдаль, ля дарогі, густа і напорыста трашчаў «максім». Яго чэргі часам зусім прападалі ў грукаце бою, і хлопец устрывожана пазіраў туды. Там – камандзір палка, ён зараз камандаваў імі, яго прысутнасць супакойвала і давала надзею.

Урэшце ворагі пачалі знікаць у жыце, – відаць, яны не вытрымалі адпору і ў гэты раз. Патроху кулямётны агонь па сядзібе таксама пацішэў, але здалёку аднекуль з’явіўся новы трывожны гук. Ён хутка напоўніў сабой спахмурнелы летні прастор, прыглушыў усе іншыя гукі і ўсё ўзмацняўся. Сяржант боязна зірнуў у захмаранае, дымнае неба – там плылі самалёты.

«Чые?» – мільганула пакутлівая думка. І ў той жа момант пярэдні самалёт вельмі хутка неяк дзеўбануў носам і шалёна панёсся на іх прыціхлы раўчук. У паветры засвістала, загрукатала…

Страшэнныя выбухі скаланулі наваколле, зямля стагнала, кідалася ў нямой роспачы, дрыжэла, у паветры круціліся шалёныя віхуры. Здавалася, што зямля перамяшалася з паветрам і ўсё на свеце рынула ў нябыт.

Невядома, колькі працягвалася гэтая жудасць. Але нарэшце грукат прыціх, і Пятрусь расплюшчыў вочы. «Жывы?» – са здзіўленнем падумаў ён, яшчэ не верачы, што жах гэты скончыўся. Сяржант паглядзеў у той бок, дзе страляў «максім» і дзе быў камандзір, быццам шукаючы паратунку. Самалёты тым часам набліжаліся зноў, і тады, у гэтую кароткую паўзу спакою, пачуўся

надрыўны голас камандзіра палка:

– Таварышы, уперад! У атаку, ура-а-а-а-а!!

Пятрусь зноў зірнуў туды, на масток, і нібы раптоўная хваля падхапіла яго. Узняты камандзіравай рукой, там трапяткім полымем ірвануўся на ветры іх палкавы сцяг. Камандзір узмахнуў ім, азірнуўся і выскачыў з раўчука. Ля яго ўмомант з’явіліся яшчэ людзі, і ўсе яны шуганулі ў збажыну – наперад, на ворага. Апусцелы дагэтуль раўчук зашавяліўся постацямі байцоў, недалёка ад хлопца мільганула ў жыце шырокая спіна старшыны Наскова. Ён быў з суседняй роты іхняга батальёна, і Пятрусь узрадаваўся, убачыўшы знаёмага чалавека. Наскоў хутка знік у збажыне, і нейкая нязведаная, зацятая сіла падхапіла і сержанта. Схапіўшы лейтэнантаву вінтоўку, ён пераскочыў нізенькі бруствер і рынуўся за ўсімі насустрач ворагу.

А ззаду зноў грукацела, грымела, вішчэла, калацілася зямля і хісталася неба. На галовы байцоў няспынным дажджом сыпалася зямля, паднябессе выла і стагнала. Злева і справа беглі байцы, праўда, вельмі рэдкі і вельмі кароценькі быў іх ланцужок, але ўдар быў імклівы. Пятрусь бег, стараючыся трымацца поруч камандзіра са сцягам. У яго цяпер неяк паспакайнела на душы, нібы ўжо мінулі ўсе небяспекі. Блізасць камандзіра і сцяга, здавалася хлопцу, хавалі яго ад бяды, і ён хацеў толькі спаткаць ворага, каб даць, нарэшце, выйсце сваёй сіле. Але сустрэцца з фашыстамі ім не ўдалося, аўтаматчыкі не вытрымалі нечаканага напору, і сержант разоў некалькі бачыў здалёку, як мільганулі ў жыце іх прыгнутыя спіны.

Ланцуг усё каціўся па полі ўздоўж дарогі ў напрамку адзінокай развесістай грушы, што ўдалечыні высілася на ўзгорку. Спачатку немцы разгубіліся, відаць, і амаль не стралялі, але з часам, пэўна, угледзелі, што сілы атакуючых невялікія, і на ўзгорку ля грушы загаманілі іх скарастрэльныя кулямёты. Хтосьці побач з сержантам раптам спатыкнуўся і знік у жыце, але іншыя беглі і беглі, і наперадзе ўсіх, схіліўшыся ў імклівым тэмпе, усё зіхацеў іх сцяг.

Але нядоўга цягнулася іх адважная атака. Ужо вельмі мала заставалася смельчакоў, каб доўга гнаць ворагаў. На паўшляху да грушы кулямётны агонь фашыстаў стаў шчыльны і дружны. Яны заляглі у тым месцы, дзе жытняе поле перамежвалася нешырокай палоскай сенажаці. Пятрусь, зусім знясілены, упаў ля крушні камення, сабранага з нівы, і высунуў з жыта вінтоўку.

Узгорак ля грушы ўжо люта трашчаў кулямётамі, а іх ланцужок маўчаў. Аддыхаўшыся крыху, Пятрусь паглядзеў наўкола. Непадалёку высоўваліся з жыта штыхі вінтовак тых, што ўцалелі ў час гэтай атакі, у хмарным небе над ім гойдаліся лёгкія і зялёныя яшчэ каласы.

Самалёты зніклі, і раптам стала зусім ціха: кулямётны агонь спыніўся, і толькі збажына цягнула ў цішы сваю шумлівую маркотную песню. Пятрусь адразу западозрыў нешта нядобрае ў гэтай цішыні і ўвесь насцярожыўся. Аднекуль ад дарогі данёсся аддалены гул маторaў. Хлопец ужо добра ведаў, што гэта за гук: шмат трывог знёс ён за тыя ваенныя дні ад гэтых крыжастых грамадзін. Побач нехта прыўзняўся над жытам, нехта спалохана крыкнуў «танкі». Пятрусь ляжаў на мулкіх усохлых купінках і напружана слухаў.

Гэта была страшная сустрэча тут, на роўным полі, з адной толькі вінтоўкай у руках. Зноў, як у тым раўчуку, хлопцаву спіну крануў самотны халадок страху.

Ланцуг маўчаў яшчэ нейкі час, а потым ад байца да байца панеслася каманда: хутка, па адным перабягаць управа, у хмызняк. Пятрусь перадказаў гэтыя словы далей і на локцях і каленях шыбануў у збажыну. Непадалёку, рассоўваючы жыта, прамільгнула дужая постаць Наскова. Нехта вельмі вытыркнуўся з жыта, і на яго тут жа злосна крыкнулі. Але было позна ўжо. Танкі адразу заўважылі спробу выйсці з-пад удару і ўсёй сілай сваёй зброі люта накінуліся на байцоў. Зноў завыла, забушавала, зашамацела наваколле, струмені куль панесліся над полем, абсыпаючы зямлёю жыта, загрымелі выбухі.

Таіцца і прыгінацца далей было бескарысна. Пятрусь выпрастаўся і з усяе моцы кінуўся да кустоўя, куды ўжо беглі людзі. Калі зусім блізка ў паветры шуршэў чарговы струмень куль, ён падаў, потым ускокваў і зноў бег. Разы два сержант азірнуўся – танкі паскорылі хаду і ляскаталі зусім блізка, на хаду страляючы з кулямётаў і гармат. У хлопца ад зморанасці аж падкошваліся ногі і ў галаў стукала неадчэпная страшная думка – канец... І яму, і камандзіру, і сцягу... Скрозь па полі беглі людзі, але сцяга нідзе не было бачна.

Яны вельмі разбегліся ў збажыне, іх зусім лёгка было перабіць па адным, але ніхто, пэўна, зараз не думаў аб гэтым. Так уцалелыя ўжо дасягнулі рэдкага кустоўя, далей па адхону разлеглася голая аблога і за ёй у лагчыне пачыналася вялізная лугавіна з доўгімі радамі скошанай травы. Там не было ніякага сховішча, а кусты на ўзгорку былі ўжо вельмі рэдкія і малыя, каб надзейна схаваць байцоў.

У той час Пятрусь зноў убачыў камандзіра са скручаным на дрэўку палотнішчам сцяга ў адной руцэ і чорным пісталетам «ТТ» у другой. Не звяртаючы ўвагі на кулі і асколкі, шырока расставіўшы ногі, маёр стаяў на ўзгорку і, сілячыся перамагчы грукат бою, крычаў людзям, што беглі далей на лугавіну:

– Стой! Стой! Назад! Ка мне!

Невялічкі той узгорачак, на якім стаяў ён, як-колечы мог захінуць ад куль і даць магчымасць байцам разгарнуцца ў ланцуг.

– Назад! – крычаў камандзір і раптам шырокім жэстам узмахнуў дрэўкам і разгарнуў сцяг.

Зноў, як і ў першы раз, Пятрусь адчуў, як узгарэлася ў ім нешта ўнутры і нібы іскрай прабегла па целе, і хлопец паслухмяна кінуўся туды, на заклік сцяга. З жыта да яго далучыліся яшчэ людзі.

Ахоплены немай рашучасцю не пакідаць больш камандзіра і сцяг, Пятрусь залёг у рэдкі драцяністы

верасок ля маёра і нарыхтаваў вінтоўку. Танкі, згубіўшы байцоў з поля зроку, пайшлі павольней, відаць, баяліся сустрэць што-небудзь нечаканае за ўзгоркам. Ззаду, тулячыся за машыны, ішлі чорныя аўтаматчыкі, і камандзір, стоячы на каленях, пільна сачыў за іх набліжэннем. Побач залегла два дзесяткі байцоў.

– Па аўтаматчыках за-а-а-а-а-а-лпам... плі! – крыкнуў камандзір, і нядружны залп грымнуў з узгорка.

– За-а-а-а-а-лпам... плі! – крычаў ён другі раз, і ўзгорак адгукаўся другім залпам.

Так яны далі яшчэ некалькі залпаў, і танкі спыніліся, а аўтаматчыкі схаваліся за імі. І тады зноў на ўцалелую рэштку байцоў рынуў агонь з усёй шматлікай зброі, што цяпер сабралася супраць іх.

Але ўзгорачак як-колечы затуляў іх, можна было адпаўзці крыху назад, прыніснуцца да травяністага дзірвану, і кулі ішлі верхам. Снарады з лютым піскам праносіліся над самай Петрусёвай галавой і ірваліся недзе ззаду, на лугавіне.

І тады здарылася нечаканае. Справа з кустоўя грымнуў на людзей густы аўтаматны стрэл. Малады баец, што ляжаў побач з Петрусём, неяк трапянуўся і сціх, нібы прытаіўся ў траве, а з хмызняку, прыгінаючыся, выскоквалі на аблогу фашысты.

Усе, хто яшчэ мог узняцца, кінуліся ад таго небяспечнага фланга бліжэй да камандзіра. Людзі разгубіліся ад такога знянацкага ўдару, але падавацца далей не было куды. Раптоўная млявасць ад усведамлення пагібелі разлілася ў Петрусёвым целе. Ён стрэліў разы два ў бліжэйшага немца, што, пераскокваючы праз забітых, бег да яго, і сам ускочыў, каб падацца назад, куды беглі іншыя.

У той страшны момант ён зноў убачыў камандзіра. Маёр таксама адступаў назад, далей ад кустоў, бег і адстрэльваўся са свайго пісталета. Але раптам ён спатыкнуўся, з цяжарам вышрастаўся і потым ужо

канчаткова ўсім целам рухнуў у траву. Тады ж з яго рук выпала дрэўка са згорнутым сцягам. Пятрусь, мярцвеючы ад жаху, ускрыкнуў і кінуўся да камандзіра. Аднак раней за яго там аднекуль з’явіўся Наскоў, ён спрытна падхапіў сцяг і рынуўся па адхону ўніз. А маёр прыўзняўся на руках, узняў на сержанта скрыўлены ад болю, успатнелы твар і, сустрэўшы яго позірк, чамусьці глуха закрычаў хлопцу:

– Сцяг... Сцяг ратуй!

Пятрусь, аднак, памкнуўся ўзняць маёра, але той, нібы здзівіўшыся, што сержант не кінуўся выконваць загад, крыкнуў злосна і строга:

– Прэч ад мяне! Сцяг!..

Ён не скончыў гэтага свайго загаду і ўпаў тварам у пожню.

Пятрусь зноў скалануўся ад ахапіўшага яго жаху і кінуўся далей за Насковым, які разгоніста шыбаваў уніз да вузенькай паскі алешніку на лугавіне. Побач нікога не было, немцы ўжо захапілі іх кароткі прытулак і скіравалі ўвесь агонь сваёй зброі па апошніх байцах. Пятрусь зірнуў наперад – Наскоў быў ужо ля крайніх алешын, і ў хлопца мільганула кволая яшчэ надзея на яго ўдачу. Але ў той жа момант здарылася нешта незразумелае і жудаснае. Нейкая невядомая сіла з лютым імпэтам ударыла сержанта, у вушшу балюча кальнула, і ён праваліўся ў пустую чорную бездань.

Раздзел другі

Першым з’явілася непрывычнае адчуванне цішыні. Яшчэ праз момант хлопец адчуў, як моцна баліць плячо і нешта муляе пад шчакой. Пятрусь паварушыў галавой і з намаганнем узняў цяжкія павекі. Ён убачыў траву, якая шалясцела ля самага твару. Ад незвычайнай блізкасці яе танклявыя сцяблінкі здаваліся гіганцкімі, быццам якія трапічныя расліны джунгляў. Між імі ў доле нешта шавялілася, гойдалася, скакала – там

спрадвечным парадкам цякло сваё, незалежнае ад чалавека, жыццё. Сабраўшы сілы, Пятрусь павярнуўся ўсім целам і ўбачыў неба – высокае, прасторнае і лагоднае неба летняга адвячорку. Там было так светла, так спакойна і хораша, што Пятрусь упершыню паверыў, што смерць мінула яго. І раптам аднекуль з-за краявіду з'явіліся крылатыя цені – гэта нагружаныя бомбамі цяжка плылі кудысьці варожыя самалёты. Яны адразу вярнулі хлопца да рэчаіснасці, да вялікай бяды, што напаткала іх полк.

Ён усхапіўся, але моцны боль у галаве і ў левым плячы зноў паваліў яго ў траву. Тады хлопец пайшоў на хітрасць. Каб ашукаць загадкавую немач, ён паціху абапёрся аб дол, больш налягаючы на правую руку і ногі, узняўся і сеў. У галаве моцна шумела, яна была цяжкая, яго крыху нудзіла. Хлопец пасядзеў так з хвіліну, каб прызвычаіцца да новага стану, і ўпершыню паглядзеў наўкола.

Ззаду яго быў узгорак. Пятрусь ляжаў на адхоністай аблозе з рэдкімі маленькімі елачкамі, пэўна, толькі ў гэтае лета прарослымі з зямлі. На ўзгорку, дзе на іх так нечакана наваліліся немцы, ужо не было нікога, зусім пусты быў і луг, што ляжаў унізе. Але, прыгледзеўшыся, хлопец заўважыў сям-там нерухомыя постаці забітых байцоў. Ён тады агледзеў сябе, адзінага жывога тут, і падзівіўся, яшчэ не ведаючы, радавацца ці бедаваць з гэтага выпадку. Потым, як колечы, падняўшыся, ён пастаяў крыху і асцярожна, нібы нёс на галаве які шкляны посуд, зрабіў крок уніз да лугу, дзе ў кустах віўся ручай.

І тут ён успомніў усё – і двухдзённы бой, і разгром іхняга палка, і смерць камандзіра там, на ўзгорку, і безліч забітых байцоў наўкола. Нечаканы спалох ахапіў Петруся, калі ён прыпамятаў апошні загад камандзіра ратаваць сцяг.

Страшэнныя ўспаміны з маланкавай хуткасцю пранесліся ў галаве. Трэба было бегчы, шукаць сваіх і клікаць дапамогу. Але куды бегчы і каго клікаць? Дзе былі нашы войскі і дзе цяпер іх сцяг, падхоплены

Насковым? Хлопец памятаў, што дзесьці за сядзібай вёў бой адрэзаны ад іх трэці батальён, аднак дзе ён цяпер, уцалелы, ці мо таксама разбіты – было невядома. Але чаму так ціха, чаму ніводзін гук, ніводзін шолах не парушаць гэтай знямелай усеабдымнай цішыні?

Петруся раптам апанаваў жах. Угары сінела зрэдку аздобленае воблачкамі неба, наўкола раскінуўся вялікі прастор, бачна было, як за ўзгоркам валіў угору далёкі дым – і чамусьці ніводнага гуку.

Хлопец пацёр вушы і не пачуў звычайнага шолаху. Тады ён крыкнуў і бадай зусім не пачуў уласнага голасу. «Аглух?» Так, ён аглух, і навакольны свет адгарадзіўся цяпер ад яго нябачнай сцяною.

Так-сяк дабраўшыся да кустоў, дзе паволі цякла ручаіна, Пятрусь упаў грудзьмі на дзірваністы бераг і, чапляючыся за траву дрыжачымі пальцамі, праз аір прасунуў свой твар. Ён піў прагна і доўга, вялікімі глыткамі цеплаватую, з пахам травяных карэнняў ваду.

І раптам ён увесь скалануўся. Зусім побач пад лазовым кустом страшна ўскінулася з травы нейчая рука з растапыранымі скручанымі пальцамі. Пятрусь прытаіўся, пачакаў яшчэ з хвіліну, а потым, ахоплены жудасным прадчуваннем, ускочыў з зямлі з тым спрытам, на які толькі хапіла сілы.

Жахлівае прадчуванне не ашукала яго. Пад кустом лазняку ў пакутлівай позе канаючага чалавека ляжаў Наскоў. Адна рука яго, скручаная ў локці, прыўзнялася ўгору, а другая туліла да грудзей абы-як згорнуты на дрэўку іх агністы палкавы сцяг.

Пятрусь нахіліўся над старшыной. І на яго твары уздрыгнулі і скрывавіліся вусны. Хлопец адчуў цяпер, што ўжо няма ніякай надзеі на чыё-небудзь выратаванне, што ён – адзіны ўцалелы баец іхняга палка, і на яго, кантужанага і глухога, кладзецца цяпер новы клопат. Пятрусь з роспаччу ўгледзеўся ў аброслы шчаціннем немалады ўжо, змардаваны твар старшыны. Ніводнай прыкметы жыцця не было ў ім, але ж ён толькі

што варухнуўся, гэты ўпарты і энергічны пры жыцці чалавек. І сержант, гонячы ад сябе благую думку, ціхенька паклікаў:

– Наскоў... Таварыш старшына... Што ж гэта ты? Га?

У яго не было ні пілоткі, ні якой пасудзіны, ён сцягнуў з нагі бот і апусціў яго ў ручай. Калі бот напоўніўся, хлопец пачаў абліваць твар Наскова, грудзі, прыўзняў галаву параненага і, як мог асцярожна, уліў вады ў ягоны рот. Баец, здаецца, уздыхнуў, павекі яго ледзь прыкметна варухнуліся – Пятрусь не зводзіў вачэй з яго твару. «Родненькі, даражэнькі Наскоў, ачніся ж... ну», – нязмоўчна шапталі яго вусны, толькі хлопец не чуў свайго шэпту – той блытаўся цяпер з яго ўзрушанымі думкамі. Але старшына не ачынаўся. Тады хлопец зняў з яго рэмень з рыдлёўкай, зняў процівагаз, загарнуў вільготную ад крыві і поту кашулю – у левым баку чырванела скразная кулявая рана. Кроў не ішла ўжо, перавязваць не было патрэбы, і, не ведаючы, што рабіць далей, хлопец у адчаі апусціў рукі. Ён сядзеў побач з паўмёртвым чалавекам, і дзікая, невыказная роспач усё болей апаноўвала яго. Перажытыя няшчасці і гэтая апошняя бяда так уразілі і прыдушылі хлопца, што ён думаў ужо, ці не лепей было б загінуць з усімі.

Але цяпер гінуць было ўжо нельга. Перад ім ляжаў непрытомны, але яшчэ жывы яго таварыш і супольнік па барацьбе, ён спадзяваўся толькі на яго, а з другога боку хлопца ляжаў асірацелы, прабіты і прастрэлены сцяг. Бездапаможныя і дарагія салдату, абодва яны чакалі ад яго паратунку.

Пабедаваўшы крыху і пастагнаўшы ад нясцерпнага душэўнага болю, Пятрусь надзеў мокры бот і вырашыў падавацца далей ад гэтага страшнага месца. Хлопец падставіў таварышу сваю аслабелую спіну і, узяўшы яго за моцныя шырокія кісці, усцягнуў на сябе. Потым ён падняў сцяг і, адной рукой абапіраючыся на яго дрэўка, зрабіў некалькі крокаў.

Цяжкі і пакутлівы быў гэты шлях цераз луг. Ніколі хлопец не думаў, што гэткі цяжкі бывае чалавек. Часам

Петрусю здавалася, што ён памірае сам, і хлопец услухоўваўся ў свае адчуванні, чакаў гэтага надыходу смерці, не ў стане ўжо супраціўляцца ёй. Але праз колькі часу сіл трошкі прыбывала, і ён зноў прымушаў сябе зрабіць некалькі крокаў.

У прыцемках ён дасягнуў узлеску на другім баку лугавіны.

Ён ужо не мог упаўзці ў лес і бокам, губляючы прытомнасць, упаў на калючы кошаны дол; за спіной так і засталося абмяклае і такое цяжкае цела Наскова.

Калі ён ачуняў, ужо было цёмна. Над лугам высыпалі рэдкія зоры, яны ціха мільгалі ў светлым небе, а нізка над зямлёю вісеў на небасхіле нізенькі акрайчык месяца. Ён не свяціў, а толькі пазіраў у ноч сваім бліскучым прыплюшчаным вокам.

Пятрусь адразу схапіўся за таварыша, але той не варухнуўся. Нейкі час хлопец тармашыў старшыну, гладзіў і цалаваў яго твар і, адчуваючы, што вар'яцее ад гора, упрошваў таго не пакідаць яго, адчыніць свае вочы, пазнаць таварыша, апошняга байца з загінуўшага палка. Пятрусь заплакаў – цяжка, балюча, сутаргі сціскалі яго горла, і цяклі з вачэй пякучыя салёныя слёзы. Але Наскоў ужо назаўсёды знямеў і аглух да ягоных просьб і ягоных слёз.

І тады хлопцам апанавала нейкае бяссільнае забыццё. Ён доўга сядзеў уначы над нябожчыкам і не думаў нічога, толькі глядзеў у цемру і моцна сціскаў сківіцы...

Калі крыху адлегла ад душы бяссільная скруха, Пятрусь адпоўз на ўзлесак і пачаў рыхтаваць магілу. Спачатку ён капаў яе пальцамі, потым нейкай сукавінай, што трапіла ў ягоныя рукі. На пальцах ад такой працы ламаліся пазногці, было вельмі балюча і ішла кроў. Але хлопец ужо не зважаў на пакуты, ён толькі спяшаўся, каб да світання пахаваць чалавека.

Пад ранак магіла была гатова. Яна атрымалася зусім неглыбокай і кароткай для доўгага цела Наскова, трэба

было капаць яшчэ, але ўсход запаліў ужо за краявідам сваё святло, і неба пачало гасіць зоры. Маладзік пад ранак схаваўся за лесам, так і не ўзлезшы на неба.

У апошні раз хлопец прысеў над нябожчыкам, зашпіліў яго гімнасцёрку, прыгладзіў зблытаныя валасы і ўзяў пад пахі, каб аднесці ў магілу. Пад рукі яго трапілі кішэні з паперамі. Пятрусь падумаў крыху і паклаў іх у свае, парожнія. Потым ён дастаў з кішэні яго шаравар апошнюю гранату – «лімонку», што неяк захавалася там, і асцярожна ўзняў цела.

У магілцы сержант захінуў твар чалавека свежымі роснымі галінкамі, наламанымі з блізкіх алешын, у апошні раз уздыхнуў на развітанне і хуценька загарнуў ямку зямлёй. Потым ён выйшаў на лугавіну, узяў сцяг, пацалаваў яго вільготны ад расы шоўк і, гатовы да жыцця, барацьбы і смерці, па-над узлескам пайшоў у той бок, дзе нараджаўся ранак.

Раздзел трэці

Настаў новы, поўны гора і смутку спякотны летні дзень...

Глухі і змучаны, Пятрусь, ні на хвіліну не прыпыняючыся, шыбаваў на ўсход. Ён знарок пазбягаў дарог, палявых шляхоў і нават сцежак і ішоў наўпрасткі – цераз палі збажыны, сенажаці, невялікія ляскі. Хлопец мінаў узгоркі, трымаўся нізін і кустоўя. Яго боты вымаклі ў ранішняй расе, трава сцерла іх да белай сырамяці, у кустах і збажыне па самы пояс набрыняла адзенне. Калі добра ўзнялося сонца, трава крыху падсохла, і ісці стала лягчэй. Хлопец нічога не чуў, і таму, каб не трапіць у якую бяду, штораз азіраўся, а часам выходзіў на ўзгоркі і асцярожна аглядаў абшары. Ён спадзяваўся ўбачыць дзе-небудзь адзнакі бою, разрывы снарадаў, ці бамбёжку, але ўсюды ляжаў зялёны летні край, кучаравіліся лясы і пералескі, каласілася збажына. Праўда, з-за краявіду ў многіх месцах ішлі дымы, яны няпэўнымі плямамі расцякаліся ў небе; у сухім нерухомым паветры моцна пахла горкім

дымам пажарышчаў – недзе гарэлі тарфянікі.

Калі развіднела, сержант з нейкае выспы добра агледзеў наваколле і, не ўбачыўшы ніякіх адзнак войска, раскруціў сцяг. Спачатку ён зняў бліскучы наканечнік, потым распароў ім шво і згарнуў палотнішча. Яно не вельмі ладна прышлося на яго схуднелым целе, але гімнасцёрка прыхавала шоўкавую чырвань, а папруга падціснула і замацавала скрутак. Так, глухі, з адзінай гранатай у кішэні сержант выправіўся ў далеч.

У адным месцы каля лесу Пятрусь напаткаў цэлае поле суніц. Пад рэдкім лісцем, панікшы долу, віселі сакавітыя яркачырвоныя ягады. Убачыўшы іх, хлопец адчуў незвычайны голад і аж пахіснуўся, раптам страціўшы сілу. Толькі цяпер зразумеў ён, што павінен падсілкавацца, інакш не дайсці яму да сваіх і не ўратаваць сцяга. Прыступ голаду быў такі моцны, што, не грэбуючы лісцем, кузуркамі і чарвякамі, што ліплі да пераспелых ягад, ён зграбаў іх з галін заскарузлымі далонямі і глытаў, не перажоўваючы. Мабыць, доўга поўзаў ён тут, між гарэлых пнёў на гэтай дзяляне, але голад не змяншаўся. Тады хлопец спалохаўся, што патраціў гэтулькі часу, і, агледзеўшыся па баках, пайшоў далей.

...Яшчэ два дні і дзве ночы ішоў ён, спадзеючыся напаткаць сваіх.

Пятрусь па-ранейшаму мінаў вёскі і ўхіляўся ад сустрэч з людзьмі. Рабіў ён гэта не ад страху трапіць у рукі ворага, а таму, што не мог глядзець на чужое гора. Кусок хлеба з салам, здабыты аднойчы ў далёкай лясной вёсцы, ён з’еў і цяпер зноў галадаў. Добра яшчэ, што на лясных прыпалінах трапляла шмат суніц, на імшарынах выспявалі чарніцы, але наедак з ягад усё ж быў дрэнны. Ён вельмі схуднеў, і некалькі разоў, калі піў у ручаях, аж палохаўся, не адразу пазнаючы сябе. Слых яго аднак палепшыўся, ён ужо чуў, як крумкаюць вароны ў ельніку, невыразным, прыцішаным гулам даносіўся да яго шум самалётаў у небе.

Надвячоркам чацвёртага дня Пятрусь перайшоў зялёнае аўсянае поле і падаўся па-над узлескам, што крывой лініяй агінаў палі.

Дзень быў сонечны і ветраны, па небе сям-там плылі невялікія воблачкі, лес маркотна і нязмоўчна шумеў, і гэткім жа маркотным тлумам поўнілася хлапечая галава. Часам Петрусю здавалася, што ён сніць усё гэта, што ён зусім не баец і няма ніякай вайны, проста ён звар’яцеў і туляецца па абшарах. Часам ён адчуваў сябе вельмі нешчаслівым, слабым, і хацелася яму плакаць ад жалю да сябе. Але хлопец моцна сціскаў папругай сваю незвычайную ношу, напружваў волю і прымушаў сябе быць мужнейшым.

Аглядваючы поле ярыны, Пятрусь прыкмеціў, што аўсяныя палеткі ў многіх месцах былі patаптаны, зблытаны людскімі слядамі. Часта сустракаліся палосы танкавых гусеніц. Пятрусь пільна ўглядаўся ў гэтыя сляды бою і ледзь не ўскрыкнуў ад нечаканасці, калі ўбачыў у невялічкай лагчыне абпалены і нерухомы ўжо варожы танк. Працягнуўшы за сабою ў аўсе дзве крывыя сцежкі, ён спыніўся там, не дапоўзшы якіх дзесяці крокаў да маленькага акопчыка-ячэйкі. Акопчык гэты, відаць, паспешліва выкапаны нейкім спрытным байцом, быў пусты; на брустверы паблісквалі свежыя вінтовачныя гільзы, бялела клочча газетнай паперы. Адсюль, пэўна, паслаў баец пагібель той варожай грамадзіне і выратаваўся сам. А танк, апаліўшы навокал ярыну, стаяў ужо бездапаможны і мёртвы, гарматны ствол скрывіўся на бок, люкі былі расчынены, і з таго, што дзіркай чарнеў у борце, звісала нерухомая постаць мёртвага танкіста. Пятрусь, перасільваючы агіду, нерашуча падышоў да яго, са злоснай радасцю пазіраючы на абпаленыя агнём крыжы на баку, зазірнуў у люк. Там было цёмна, смярдзела паленай гумай і гарэлай анучай. Ногі танкіста так і засталіся ў люку, а рукі віселі над аўсяным долам. Вецер раскудзеліў бялявыя валасы, на шэрую стрыжаную патыліцу ўжо лёг слой пылу.

Пятрусь не стаў затрымлівацца, з агідай плюнуў у

збажыну і падумаў сабе, што ёсць усё ж пагібель і на гэтую сталёвую навалу. Мо’ гэты самы вось танк некалькі дзён назад разам з іншымі ганяў яго па тым полі, дзе загінулі рэшткі палка. Але нейкі адзін чалавек знішчыў гэтае страшыдла, уратаваўшы жыццё мо’ нават многіх людзей.

У другім месцы на полі Пятрусь убачыў зводдаль яшчэ некалькі гэтых грозных і страшных машын. Усе яны стаялі цяпер нерухомыя і мёртвыя. Хлопец вельмі ўзрадаваўся ад гэтай удачы невядомых байцоў, і ў яго, здаецца, прыбыло сілы, каб крочыць далей.

Так ён ішоў па-над узлескам і, натрапіўшы на палявую дарогу, збочыў на яе. Дарога хутка павярнула ў лес. Хлопец спыніўся, на момант раздумваючы, ці варта яму трымацца яе, ці не лепш было б ісці напрасткі, але душэўны ўздым ад нядаўняга відовішча заглушыў апасенні, хлопец пайшоў па дарозе.

Дарога вілася хваёвым сонечным борам. У лесе вельмі пахла хвояй і ўгрэтай на сонцы смалой. Паветра было сухое, густое і цягучае. Сосны глуха і працяжна шумелі ўгары, а на засланым ігліцай доле зіхацелі мітуслівыя сонечныя плямы. Пятрусь нячутна ступаў па гэтаму мяккаму, бы ватай падбітаму, долу, і ўспаміны дзяцінства, звязаныя з борам, мроіліся недзе ў яго душы. Але думкі былі аб іншым. Ён увесь час імкнуўся ўявіць сабе, ці далёка ў краіну пранікі ворагі, дзе і як стрымаюць іх, і як цяпер думаюць там пра іх загінуўшы полк. Ад думкі, што вельмі ён затрымаўся ў сваёй дарозе, што марудна нясуць яго ногі, у душы хлопца ўзнікала трывога, і ён паскараў крок.

А бор усё цягнуўся і цягнуўся абапал вузенькай крывой дарожкі, вакол незразумела гаманілі сосны.

Надвячоркам бор прыціх. Аблітыя нізкім сонцам, гарачай меддзю ззялі сасновыя вершаліны, разлапістае высокае суччa іх нерухома вісела ў паветры. Угары яшчэ было відна, а між камлёў у доле згушчаўся змрок. Стулілася рэдкае кустоўе і маладыя сосны, адчуваўся начны халадок. Лес неяк насцярожыўся, прыціх, толькі

ўгары, абшукваючы хваёвыя ствалы, насіліся глінянкі – невялічкія жвавыя птушкі, нястомныя працаўнікі бору.

Ад працяглай адзіноты ці мо’ ад гэтай цішыні пад вечар Петруся апанавала нейкая трывожная туга. Дарога ішла ўніз, абапал яе суцэльным шчыльным натоўпам мясціўся хваёвы маладняк, у ім панаваў ужо змрок. Пятрусь спыніўся, чамусьці не адважваючыся ісці далей, нібы менавіта тут чакала яго якая бяда. Ён паслухаў і прыгледзеўся – нідзе не было нічога падазронага. Тады хлопец нясмела пайшоў, тулячыся да аднаго боку дарогі. Гэта, відаць, быў лесагадавальнік, яго маладняк расцягнуўся на шмат кіламетраў, і ў ім хлопца напаткала ноч.

Яна паволі распаўзалася па долу, змрокам ахутвала дрэвы, сівым туманам зацягнула нізіны; неба сцямнела на ўсходзе, і над дарогай загарэлася першая зорка – адзінокая і самотная, як і душаляснога падарожніка.

Урэшце без усякіх падстаў хлопец адчуў, што ён не павінен ісці далей. Адчуванне небяспекі не праходзіла, і ён звярнуў з пясчанай дарогі ў густы змрок лесу. Ён не ведаў, дзе была тая бяда, ад якой уцякаў ён, але нейкая сіла штурхала і цягнула яго далей і далей у гушчар, у змрок сасняку. Галлё балюча драпала яго рукі, твар, сухія абламаныя сукі, нібы штыкі, упіраліся ў ягоныя грудзі, а ён лез і лез, заплюшчыўшы вочы, з дапамогай рук прасоўваючы наперад сваё цела.

Ягоная барацьба з сасняком у суцэльнай цемры ночы была, відаць, доўгай і адабрала шмат сілы. Урэшце ён вылез на нейкі лужок, у небе было ўжо зусім цёмна і трывожна, маўкліва мітусілася там безліч зор. Адчуваючы праз боты вільготны халадок расы, Пятрусь перайшоў лужок і спыніўся ля кустоўя, не ведаючы, куды падацца далей. Праз галлё паблісквала нешта светлае, ён прыгледзеўся – гэта цякла ручаіна. Тут жа ля алешніку чорнай грудкай цямнеў невялічкі стажок. Пятрусь некаторы час утрапёна глядзеў у хмызняк, услухоўваўся ў наваколле і ўсё выразней адчуваў, што аслабеў дашчэнту і ўжо не можа нікуды падацца адгэтуль. Тады ён хістаючыся дабрыў да стажка і

заваліўся пад ім на пахучае хрусткае сена.

Сон, як смерць, згасіў Петрусёвы адчуванні. Хлопец быццам праваліўся ў нейкую цемру нябыту; зніклі, адляцелі ад яго неадчэпныя справы і турботы – і вайна, і бяда, і імкненні. Зmораны і змучаны, ён моцна спаў на жорсткім мурагу, абшчапіўшы свае грудзі, дзе муляла дарагая ноша. Над ім угары палахліва і трывожна мігацелі зоры, чорнымі дзівоснымі лапамі адбіваліся ў небе галіны кустоўя, журботна аб нечым безнадзейна сумным журчэла ў ручаіне вада.

Але і ўначы не было спакою стомленай душы. Ледзь толькі ўсталяваўся сон, хлопцу пачалі сніцца трывожныя, страшныя сны.

Не ў стане пазбыцца страху, што ў сне апанаваў яго, Пятрусь неяк устрапянуўся і прачнуўся. Ён падняўся, наўкола была маўклівая цемра, ледзь-ледзь шумела кустоўе. Сэрца моцна стукала ў грудзях, спіна і бок вельмі азяблі ад расы, і хлопца скаланулі дрыжыкі. Спалох, аднак, пакрысе развеяўся, але трывога ўжо моцна завалодала Петрусёвай істотай. І ўсё ж мацней за ўсё іншае зараз быў сон, хутка ён зноў заплюшчыў хлопцавы вочы, і баец, скурчыўшыся ад холаду, зноў паваліўся ў сена.

Невядома, колькі мінула часу, як раптам нехта балюча штурхнуў яго ў бок. Сонны яшчэ Пятрусь хуценька ўсхапіўся і адразу ўбачыў над сабой нейкага чалавека ў чырвонаармейскай форме, з вінтоўкай, у пілотцы – ён штурхаў сержанта ў бок і нешта казаў. Хлопец са сну не разумеў ягоных слоў, але на няголеным твары байца, у яго маркотных вачах убачыў трывогу і хуценька ўскочыў з сена.

– Бяжы хутчэй! Ну!

Адчуваючы нядобрае, хлопец азірнуўся. Праз кустоўе відаць была дарога з стракатымі слупкамі на насыпе, там грукацелі машыны, бразгаталі парожнія бочкі і сноўдалі немцы. Гэта было зусім блізка – якіх трыццаць крокаў адсюль.

Зразумеўшы бяду, Пятрусь хуценька падаўся за сваім выратоўцам уздоўж ручаіны, далей ад гэтага месца. За імі няспрытна, па-старэчаму падскокваючы, бег нейкі босы сівы дзядок з клункам у руках. Парадкам ужо адбегшы ад тае дарогі, трое зведзеных выпадкам людзей замарудзілі крок, пайшлі сцяжынкай над раўком, і баец з дакорам заўважыў Петрусю:

– Што гэта ты, сержант, разлёгся ля дарогі? Ці да немцаў захацеў?

Сержант, канчаткова ўжо адагнаўшы сон, зірнуў у твар чалавеку.

– Якое да немцаў. Уначы з лесу прыбіўся да раўка і заснуў ў стажку.

– Добра, што гэта мы натрапілі, а то было б табе.

– І праўда, было б, – вінавата ўсміхнуўся Пятрусь. Ён з цікавасцю аглядаў сваіх нечаканых спадарожнікаў, адчуваючы сябе трошкі ніякавата за сваю неасцярожнасць. Сержанту спадабалася, што ў байца была вінтоўка і ўся вайсковая амуніцыя – процівагаз, падсумкі і нават малая лапатка на баку. Відаць, і ў яго былі невясёлыя справы, але ён, здаецца, не ўпаў духам, не разгубіўся, калі нясе зброю. Ён нетаропка ступаў сваімі стаптанымі гамашамі ў зялёных абмотках і спакойна, без страху аглядаў лясное наваколле. У чалавека былі вельмі адметныя натапыраныя бровы, глыбока пад сабой хавалі яны памяркоўныя ўдумлівыя вочы на крыху папсутым воспаю твары. Пятрусь моўчкі пазіраў на яго, і здавалася хлопцу, што ён недзе ўжо бачыў гэты твар і гэтую жылістую шыю, на якой злёгся зашмальцаваны ад поту салдацкі каўнер з пятліцамі. Мо’ было тут штосьці захаванае ў памяці з дзяцінства, мо’ гэты твар нечым нагадваў яго бацьку.

Наперадзе па сцяжынцы, хуценьса перастаўляючы босыя ногі, дыбаў другі яго сённяшні знаёмы, маленькі, сівенькі дзед, відаць па ўсім, вельмі рухавы чалавек, у шэрай світцы і старой вайсковай шапцы з зялёным патрэсканым казырком. Ён усмешліва азірнуўся на

хлопца і сказаў жвавым тонам гаваркога чалавека:

– Мы самі, бач, тыцнуліся з лесу, а яны на мастку. Ледзьве чорту ў лапы не скочылі. Пашкадаваў бог – не заўважылі.

– Было б і вам тады, – зазначыў сержант і запытаў пра тое, што цяпер больш за ўсё іншае цікавіла яго: – А куды ж вы кіруеце?

– А туды, – махнуў рукой дзед за раўчук, дзе ўжо на паўнеба шугала святло ўзышоўшага, але яшчэ не бачнага за лесам сонца.

– А ты куды ідзеш? – запытаў баец.

– Ды і я туды, – сказаў Пятрусь. – Часць нашу разбілі, вось і іду. А не чулі, дзе нашы?

– Э, братка, далёка, – уздыхнуў дзед. – Казалі ўчора людзі, аж пад Полацкам.

Тая навіна, як пярун з неба, аглушыла хлопца. Нейкі час ён маўчаў, не ведаючы, што думаць і казаць. Тысячы жудасных пытанняў паўсталі зараз у яго галаве, але адказу на іх, здаецца, не было ні ў кога.

Людзі заўважылі, як спахмурнеў хлопец, ды і яны былі не весялейшыя ў той час. Дзед цяжка, працягла ўздыхнуў і на хаду пачухаў нястрыжаную патыліцу.

– Эх, бяда, бяда! – казаў ён. – Што робіцца толькі на белым свеце!

Нейкі час яны ўсе задуменна памаўчалі, потым баец сказаў:

– Значыць, па дарозе будзе, сержант. Разам пойдзем.

Неўзабаве сцяжынка вывела іх да травяністай, з рэдкім кустоўем забалаці, далей у асацэ і багне ляжалі жэрдкі.

– Ну, вось тут вам, абутым, крызіс, – пажартаваў дзед. – Скідай шчыблеты, а я закуру.

Яны разуваліся, каб перайсці забалаць. Над прасторамі нараджаўся новы, прамяністы ранак, і разам з ім святлела і на Петрусёвай душы. Ужо знікла ўчарашняя трывога, нечым супакойваючым і надзейным павеяла на хлопца ад гэтых пажылых людзей, так нечакана напатканых на яго шляху. Невядома, што яшчэ чакала іх наперадзе, але было радасна, што скончылася сёння самае страшнае ў жыцці – адзінота, побач зноў былі свае людзі, і пакрысе мацнела спадзяванне, што ўсё абыдзецца добра.

Раздзел чацвёрты

– Як жа гэта вы выкараскаліся так ладна: з вінтоўкай і ўсім майном? – пытаўся Пятрусь, гледзячы, як пажылы баец, выклаўшы на процівагаз затвор, чысціў шчэпкай вінтоўку.

Яны ўтрох сядзелі ў алешнікавым гушчары. Было каля паўдня, моцна пякло сонца, і над ляснымі прасторамі вісела нерухомая бязветраная ціш. Сонечныя промні, прабіваючыся праз альховае веццe, хавалі ў травяністым доле блішчастыя далоні. Угары гудзеў чмель, недзе далёка кукавала зязюля.

– Як выбраўся, пытаеш? Гэта, брат, гісторыя – як выбраўся, – казаў баец, калупаючы ў патронніку. Ён сядзеў, прыхінуўшыся да пакручастай закаржэлай алешыны, зняўшы з сябе ўсе рамяні, успатнелы і спакойна засяроджаны ў сваім занятку. Дзед, скрыжаваўшы пад сабой натруджаныя босыя ногі, курыў самакрутку і кашляў усё, аж захліпаўся ад нейкага старэчага ўдушша. Яму, пэўна, былі ўжо знаёмы прыгоды байца, і ён пазіраў на сержанта, нібы спадзеючыся ўбачыць новае ўражанне ад іх.

– Ішлі мы, значыць, маршам, – я ў пяхоце быў – трое сутак ішлі. Фарсіраваны марш, значыцца. Ну, неяк на світанні сталі. Доўга стаялі на дарозе, немца быццам не чутно, чакаем загаду. Прыбягае камбат, сабраў камандзіраў – кажуць займаць баявы парадак. Ну, значыць, разгарнуліся мы ў полі, наша рота якраз ля

ўзмежка, на канюшынішчы. Давай акопвацца. Ужо добра развіднела, я гэта лапатай працую, як раптам над ланцугом як трэсне – руды такі, ведаеце, клубок дыму ў паветры, – шрапнель, значыць. Ну, і давай біць. Так, мабыць, з гадзіну білі. Я дык такія штукі ведаю, на фінскай яшчэ нагледзеўся. Калі шрапнель, дык трэба хутчэй падстрэшак гэткі, нішу, значыць, у акопе ладзіць: ад шрапнелі ніша – першы паратунак. Ну я і налягаю на лапатку. А некаторыя маладыя апанурыліся, затаіліся, ну і пабіла іх. Суседа майго Турсунбаева забіла – проста ў патыліцу асколкам, кулямётчыка з другога ўзвода параніла. Ну, думаю, ліха: ён нас б’е, а мы яго і не бачым нават. Але тое яшчэ не ліха, браце. Ліха было наперадзе.

– Ды ўжо ж так. Бяда за бядою ходзіць ды яшчэ сяброўак водзіць, – зазначыў дзед. – Таксама вось і ў германскую было...

Дзеду, відаць, хацелася нешта расказаць сваё, але ён у час абарваў сябе і засоп самакруткай. Баец тым часам заклаў у вінтоўку затвор, спусціў курок і паклаў зброю на калені. Пятрусь асцярожна расперазаўся і масціўся побач, прытрымліваючы пад гімнасцёркай сваю ношу. Ён уважліва слухаў чалавека, які з прыкметнай тугой патрывожанай душэўнай раны апавядаў пра невясёлае.

– Але страшнае было потым, – уздыхаючы, казаў ён. – Чуем, нешта загыркатала ўдалечы, і вось з імшарынкі наперадзе высоўваюцца танкі. Я гэта палічыў з цікаўнасці – васемнаццаць штук! Ідуць, значыць, а між іх і ззаду за імі немцы. Ну і сыпнулі яны па нас. Усё, брат, закурэла ад пылу і дыму, што тут рабіць будзеш? Праўда, і мы спачатку далі агню, але хіба ты іх вінтоўкамі стрымаеш? Танкі ўжо з узмежка скульнуліся, адзін проста на мяне шыбуе; гудзе, лязгаціць, куды ты тут дзенешся? Ледзьве я ногі паспеў падцягнуць, каб гусеніцай не аддушыла – праскочыў. Не паспеў я яшчэ што і падумаць, як тут аўтаматчыкі. І да мяне падлятае адзін з потным гэткім звярыным тварам. Прыплюшчыў я вочы, ды і сунуў голаў у канюшыну: ляжу, як мёртвы. Заб’е, дык заб’е, а можа і не стрэліць, думаю.

Баец змоўк на хвіліну, узяў з долу абдзёрты свой кацялок, папіў троху, выцерся рукавом і коратка, тужліва зірнуў на сержанта. Відаць было па ўсім, што ён зноў балюча перажываў тую сваю бяду, апавядаў сумна, гэтак, як расказваюць пра апошнія часіны блізкага чалавека. Апушчаная з калена звісала заскарузлая ад даўніх мазалёў рука чалавека, пакручастыя грубыя пальцы далікатна неяк трымалі тонкую драцінку мокрага кацялка. Пятрусь глядзеў на тыя пальцы, на ногі чалавека ў стаптаных чаравіках і аблезлых абмотках. І зноў хлапечае сэрца кранулі людскія пакуты, і ўжо не здавалася такім балючым уласнае гора: відаць, у тыя часы шмат каму выпала горкая доля. Ён слухаў, і між слоў чалавека неяк цьмяна выплывалі знаёмыя аблічча тых, каму выпаў горшы лёс і каго ўжо не было ў жыцці. Перад вачыма паўсталі і камандзір палка, што, паміраючы, прагнаў яго ад сябе, і небарака Наскоў, што сканаў на яго спіне, і нежывы лейтэнант, пакінуты непахаваным на той жахлівай сядзібе. А колькі яшчэ невядомых яму смерцяў! І ў грудзях хлопца разам з крыўдай і болем усё мацней гарэла нянавісць да звар’яцелых, крыважэрных чужынцаў. А баец, журботна пацiраючы ложа вінтоўкі, усё казаў сваё набалелае.

– Мінулі яны наша канюшынішча, а я пацiху ўзняўся: дай, думаю, дзе кулямёта пашукаю. Хацеў ручнік дзе падхапіць ды лупануць па іх з тылу. Нашых багата ляжыць на полі, я – да аднаго, да другога – забітыя і з вінтоўкамі ўсе. І раптам адзін енчыць, убачыў, пазнаў: «Нупрэеў, братка, ратуй, не кідай». Гляджу, знаёмы баец, зямляк нават, наш, валагодскі. Я да яго, а тут другі качаецца – ногі перабіты. Куды тут страляць будзеш, людзей ратаваць трэба.

Перавязаў, як умеў, пад кусты пасцягваў аднаго і другога. Танкі ўжо ў лагчыну схаваліся, наўкола пуста стала, толькі нябожчыкі ляжаць. Я, гэтак прыгнуўшыся, яшчэ па полі пашарыў, яшчэ дваіх знайшоў – сапёраў, што прыдадзены нам былі. І камандзіра батальёна знайшоў: ляжыць старшы лейтэнант з акрываўленай галавой, гімнасцёрка ўся крывёю заліта і нават дакументы ў крыві. Шкада гэтак стала, ды толькі

сумаваць па мёртвых няма калі: жывыя чакаюць. Вярнуўся я да тых кустоў, напаіў Швяцова – асабліва ён, бядак, пакутаваў, усё дабіць прасіў, – што тут далей рабіць? Не сядзець жа мне з імі ў тым полі, чакаць, значыць, няма чаго – ужо, брат, пад немца трапілі. Пабег я раўком шукаць якіх жывых людзей, якое вёскі, і, праўда, натрапіў. Вёсачка маленькая, прыгледзеўся – быццам няма фашыстаў. Знайшоў чалавека, расказаў: так і так – трэба людзей ратаваць. Добры такі чалавек трапіў, маўклівы. «Ну, што ж, – кажа, – калі трэба, дык трэба». Запрог каня, паехалі, схавалі мы тых чацвярых у добры гушчар – ельнік такі, – напаілі. Швяцоў сканаў хутка, трое засталося. Глядзі, кажу чалавеку, – пільнуй байцоў. Вярнуся – запытаю, як і што. Ну, а самому што тут было рабіць? Усё ж баец я. Ну, і падаўся на ўсход. Так і нясу на сабе ўвесь рыштунак і вінтоўку – не кідаць жа дабро. І вось ужо тыдзень іду. Не думаў, што такое здарыцца, што аж пад Полацк скіраваць прыйдзецца.

– І я вось не думаў, што гэтак будзе, – сказаў Пятрусь. – І як гэта здарылася?..

– Сталася вось. Хіба і я гадаў, што гэтак абернецца, – жвава пачаў дзед. – Я ж таксама ў войска падаўся. У мяне, каб ты ведаў, сын у войску, камандзір, і чын, ведаеш, добры мае. А я з малодшым на Слонімшчыне жыў, а раз вайна, – я, братка, пагаліўся, тытуню падкрышыў запас і ў Слонім, у ваенкамат, значыць. Думаў, прыйду да ваенкома – знаёмы чалавек быў – скажу, давай, Іван Кузьміч, да сына накіраванне. Няўжо старому ваяку, георгіеўскаму кавалеру, якога месца пры войску не будзе? Павінна быць. І што ж: прытупаў у Слонім, а там ля ракі пад вербамі машын панастаўлена, бензінам смярдзіць – немцы! Не, думаю, не быць такому, каб бацька чырвонага камандзіра ў палон здаваўся. Завярнуў на дарожку і ў поле. Пайшоў сабе на ўсход. Вось на яго натрапіў, так і ідзем.

– Ну, і я таксама, – сказаў Пятрусь. – Як ачуняў на тым полі, агледзеўся, што адзін, і давай даганяць сваіх. Думаў, дзе недалёка нашы, а яно ўсюды фашысты, куды ні сунься. Штосьці тут, відаць, здарылася, што не

ўтрымалі. Ну, але не можа таго быць, каб не спынілі тую навалу.

– Спыняць! – запэўніў дзед. – Ужо пад Полацкам спыняць. Там, браце, войска шмат, я яшчэ раней чуў, і, зноў жа лясы. У лясах самалёт, што сляпы каршун: нічога не зробіць. Скулу яму ў бок, таму Гітлеру! Нічога ў яго не выйдзе.

– Яно, пэўна, так. Але цяжка будзе. Танкамі гэтымі бярэ, нягоднік, – нявесела казаў Нупрэеў.

Пятрусь канчаткова зразумеў, што мае справу са сваімі людзьмі, ён ужо цалкам даверыўся ім, толькі ніяк яшчэ не мог рашыцца на тое, каб даверыць і свой найвялікшы клопат, сваю таямніцу. Некалькі разоў наважваўся ён сказаць, што нясе з сабой на ўсход, якая святыня хаваецца пад яго гімнасцёркай, але ад незвычайнасці тае справы, ад выключнасці і важнасці тае рэчы ўсё неяк не ставала смеласці адкрыцца людзям. Аднак хіба схаваеш што ў такі час ад блізкіх людзей, якія бачаць ые толькі пад тваёй світкай, але і ў тваёй душы. Калі ў алешнікавым гушчары змоўклі размовы і настала кароткая хвіліна ціхай задумы, дзед першы запытаў сержанта:

– Скажы, камандзір, што гэта ты пад гімнасцёркай хаваеш? Ці якую адзежыну, ці што?

– І я гляджу, нешта ўжо занадта круглявы сержант, – хітравата ўсміхнуўся Нупрэеў. – Не таіся, мы людзі свае.

– Ды не, што таіцца? Я і сам хацеў сказаць. Ужо такая справа: трэба як разам цяпер клапаціцца... Палкавы наш сцяг у мяне...

Ён устаў на ногі, пад гімнасцёркай разматаў з цела палотнішча, разгарнуў на ўсю шыр і кароткім імклівым рухам разаслаў на траве. Нупрэеў нібы скамянеў на месцы, высока ўзняўшы свае белыя касматыя бровы, дзед хуценька ўскочыў услед за сержантам і праз хвіліну, пэўна яшчэ не зразумеўшы ўсёй важнасці падзеі, загаварыў:

– Ай-яй, якая штуковіна! Палкавы, кажаш? Глядзі ты, і нумар і назва. Як жа гэта ён трапіў табе?

Устаў з долу і Нупрэеў, далікатна ўзяў за ражок пакамечанае палатно, моўчкі ўздыхнуў. Потым таксама моўчкі паглядзеў на сержанта – нешта шматзначнае, пытальнае было ў тым яго працяглым позірку.

– Трапіў вось. Уратаваў пакуль, але ці ўдасца зусім ўратаваць, хто ведае? – сціпла адказаў хлопец, не адводзячы позірку ад агністага шоўку.

– Ах ты, горачка, – чухаў патыліцу дзед. – Сапраўды задача. Гэта ж не жартачкі: вайсковы сцяг.

Нупрэеў змрочна маўчаў, захаваўшы ўглыб свае вочы, нізка схіліўшы галаў, стаяў Пятрусь. Некалькі праменьчыкаў паўдзённага сонца праз гушчар гарачымі пятакамі ўпалі на шоўк, запалілі яго і ціхенька гарэлі чырванню між золата літар. Так, не зводзячы з тае рэчы самотных вачэй, перамагаючы наплыў чагосьці светлага і жаласлівага, доўга глядзеў Пятрусь на сцяг і бачыў другі, ужо далёка адсунуты віхурай падзей той незабыўны дзень, калі ён прымаў прысягу, і на пляц перад строем палка ўпершыню выносілі гэты вось сцяг. Ён тады быў цэлы і акуратны, без чатырох дзірак, што цяпер свіціліся ў шоўку, яго неслі пад музыку, а камандзір палка, які мёртвы застаўся на тым пагорку, тады ладны і моцны, падаваў строю каманду. Пятрусь Кляновіч у той час лічыўся зусім зялёным байцом, ён і не марыў не тое, каб патрымаць сцяг, а нават і наблізіцца да яго. Сцяганосцам быў старшы сержант Саўкін, які за Фінскую меў два ордэны. А цяпер як змянілася ўсё! Няма ні Саўкіна, ні камандзіра палка, толькі застаўся ён, былы зялёны баец Кляновіч, і гэты вось прабіты ў чатырох месцах сцяг.

Пасля доўгай маўклівасці Нупрэеў сказаў:

– Ну, нічога. Як-небудзь зберажэм. Тут ужо нельга не зберагчы.

– Ну, канешне ж, – азваўся дзед. – Сцяг, ён найвышэй за

ўсё. Я ж ведаю.

Нейкі час гэтыя трое людзей пастаялі яшчэ ў гушчары, глядзелі на сцяг, уздыхалі і маўчалі ў нялёгкай задуме. Вырашыўшы, што несці пад гімнасцёркай гэткую рэч нягожа, Нупрэеў аслабаніў свой рэчавы мяшок, у які добра запакавалі сцяг, і Пятрусь уздзеў яго на спіну. Нупрэеў інакш, неяк уважлівей, стаў пазіраць на сержанта і аднойчы сказаў:

– А ты таго, маладзец, хлопец.

Уладкаваўшы ўсё, пасур’ёзнеўшыя і прымоўклыя ад новага клопату людзі зноў падаліся ў сваю невядомую дарогу.

Раздзел пяты

Не спыняючыся на начлег, яны ўсё ішлі на ўсход.

Мінулі другія суткі, як яны сустрэліся, і за час няспыннага падарожжа ўжо добра прывыклі адзін да другога. Пятрусь шчыра радаваўся, што трапілі на ягоным шляху гэтыя двое людзей, з імі хлопцу было куды весялей і надзейней, а галоўнае – яны шчыра, аддана паставіліся да ягонага цяперашняга імкнення. Ніводзін з іх і не марыў зараз пра што іншае, як толькі найхутчэй далучыцца да сваіх і тым канчаткова выратаваць сябе і сцяг.

Пятрусь ужо добра чуў на абодва вухі, але часам яшчэ ныла плячо і калі-нікалі пад грудзі падкатвала млосная нудота. Хлопец, аднак, трываў, перамагаў нядужанне і без скарг імкнуўся наперад.

Аднаго разу яны спыніліся ля ручаіны ў кустоўі, напіліся і моўчкі палеглі ў падсохлай ужо няроснай траве. Сонца ўзнялося і добра прыгравала, ад стомы і спакою да людзей чапляўся сон. Старыя адразу прыціхлі, а Пятрусь упарта гнаў ад сябе цягучую дрымоту. З мінулай ночы ўсталявалася так, што ён вызначаў час адпачынку і першы падаваў голас, калі трэба было рухацца далей. Ён гэта рабіў проста, па-

сяброўску, без ценю каманды, але неяк стала, што хлопца слухаліся гэтыя двое людзей. Так, мабыць, прызнавалася яго вайсковае старшынства, а можа людзі зважалі на яго большую, чым іх, маральную адказнасць у справе, якую яны на сябе ўзялі цяпер.

Моцным намаганнем струхнуўшы дрымоту, сержант узняўся з травы і хацеў гукнуць людзей, каб рушыць далей, ды раптоўна ахапіўшая млосць паваліла яго на зямлю. Нупрээў адразу заўважыў гэта і заклапочана сеў у траве.

– Э, братка, трэба падсілкавацца табе. Так нягожа. Мы то стрываем, а табе догляд патрэбны.

Узняўся і дзед, і яны вырашылі ў першай жа вёсцы, якая трапіцца на іх шляху, накарміць сержанта.

Як-колечы Пятрусь аднак ачуняў, і з паўгадзіны яны паціху ішлі лагчынай уздоўж ручая. Час ад часу старыя пазіралі ўправа, пакуль не ўбачылі на ўзгорку ў збажыне нейкія будынкі – то быў хутар. Коратка параіўшыся, Пятрусь з Нупрэевым засталіся на жытнёвым узмежку, а дзед выправіўся здабываць харчы.

Сядзелі яны досыць доўга, чакалі, а дзеда ўсё не было. Сержант пачынаў ужо непакоіцца за старога, калі ад хутара пачулася гаворка. Хлопец выглянуў над збажыною і хуценька схаваўся зноў. Ад будынкаў па сцежцы ішоў дзед і з ім яшчэ трое нейкіх людзей, – за плячыма ў іх, здаецца, вісела зброя. Нупрэеў таксама зірнуў і таксама ўстрывожана схаваўся. Сержант і баец пераглянуліся, а затым Нупрэеў саўгануў затворам вінтоўкі.

Калі ж людзі наблізіліся і стала чуваць іх размова, байцы зноў зірнулі адзін на аднаго, і сержант узняўся з узмежку. Да іх даносіўся спакойны, гаварлівы голас старога, – нічога трывожнага ці падазронага не чулася ў ім.

Людзі ўсё набліжаліся па сцяжынцы, ужо бачна было,

што за дзедам ішоў ладны плячысты дзяцюк, ён трымаў на рамяні аўтамат і ўглядаўся ў іх бок. За імі ішлі яшчэ двое – высокі і нізкі, – яны таксама былі ўзброеныя, але чамусьці ніхто з іх не нагадваў нашых байцоў. Калі яны добра наблізіліся, Пятрусь зразумеў, чаму яны здаліся чужынцамі. На дужыя плечы першага быў напялены нямецкі мундзір, падпярэзвала яго дзяга з жоўтай камсастаўскай спражкай, а на чубатай галаве ладна сядзела суконная пілотка з чырвонай зоркай. У такім убранні хлопец меў незвычайны, нейкі дзівакаваты выгляд. Двое яго спадарожнікаў былі апрануты ў несамавітыя сялянскія світкі, хоць штаны ў абодвух былі нашы, вайсковыя, таксама як і кірзавыя боты на нагах.

– Вось падмогу прывёў, – задаволена сказаў дзед, падыходзячы да ўзмежка. – Гэта свае, чырвоныя армейцы.

– Прывітанне байцам і камандзірам, – зухавата сказаў пярэдні ў мундзіры. – Дзед кажа, падвяло вас без хлеба-солі. Дрэнна жывеце, значыць.

Нупрэеў спадылба ваўкавата разглядваў траіх; Пятрусь маўчаў, не ведаючы, як паставіцца да гэтых пераапранутых бадзяг і да іх недарэчнага тону. Тое, што яны свае людзі, бадай, было зразумела, але нейкая няёмкасць утрымлівала сержанта ад праматы і шчырасці. Пярэдні, пэўна, заўважыў тое і сказаў:

– Ну, што надзьмуліся? Будзем знаёмы: старшына Агальцоў, камандзір разведчыкаў, а гэта мае дружбакі: Жук і Калдобінскі. – Ён паказаў на сваіх спадарожнікаў – тыя былі сціплейшыя за свайго начальніка. Каржакаваты і шыраканосы Жук прастадушна ўсміхнуўся, а высокі і тонкі Калдобінскі хаваў змрочную паныласць на вузкім, насатым твары. Пятрусь і Нупрэеў змаўчалі, ды ім, бадай, і не трэба было называць свае чыны – яны ў абодвух значыліся яшчэ на вайсковых пятліцах.

– Дык што, сержант, на ўсход кіруем? – жвава пытаў Агальцоў, сядаючы побач з Петрусём. Яго падначаленыя таксама селі; дзед перад узмежкам

развязваў у траве прынесены клуначак, ля яго, трымаючы ў руках вінтоўку, прысеў Нупрэеў.

– На ўсход, – пацвердзіў сержант.

– Ну і мы туды ж. Значыць, па дарозе.

– Вось і я кажу: зручней разам, – уставіў дзед. – Зноў жа ўшасцярых мо’ лепш справімся.

– А здалёку вы нясеце гэтую штуку? – старшына хітравата прыжмурыўся.

Сержант міжвольна здрыгануўся ад нечаканага пытання і ўзняў на старшыну вочы. А той сядзеў побач спакойны, недзе ў глыбіні яго чорных хуткіх вачэй ззяла ўсведамленне ўласнай зухаватасці, адчуванне сілы і ўпэўненасці ў жыццёвыя ўдачы. Сержант у думках аблаяў старога за нястрыманасць і сказаў няпэўна:

– Здалёку.

Але хто яго ведае, мо’ і не трэба было злавацца, чужацца іх.

Мо’ так і сапраўды лепей – ушасцярых, мо’ гэтыя хлопцы – нядрэнныя людзі. Цяжка адразу ўсё зразумець у чалавеку, і ўсё ж сержант адчуваў, што асцярожнасць не пойдзе ў шкоду, што ў такі час трэба на ўсё глядзець пільна.

Дзед тым часам нарыхтаваў сняданак, адзін з новых знаёмых – усмешлівы Жук – моўчкі дастаў з свае сумкі банку нейкіх нямецкіх кансерваў, гасцінна падаў старому, і трое галодных людзей налеглі на ежу. Новыя знаёмыя адмовіліся ад сержантавага запрашэння паснедаць з імі, яны курылі папяросы і маўчалі. Агальцоў усё па-ранейшаму насмешліва пазіраў на сержанта, на яго галодных, амаль не ўзброеных людзей, і на прыгожым твары хлопца выразна адбівалася пачуццё ўласнай перавагі. А Пятрусь, зрэдку пазіраючы на яго, напружана думаў, стараючыся зразумець нутро гэтых людзей. Здаецца, не было асаблівых прычын для

недавер’я, але іхняе адзенне і асабліва мундзір старшыны выклікалі нейкую няпэўную насцярожанасць.

К ночы за суткі няспыннага маршу сержантава тройка вельмі змарылася. І сам Пятрусь, і дзед з Нупрэевым ужо ледзь цягнуліся па хмызняках, агнём гарэлі іх змучаныя ногі, усё цяжэйшым здаваўся кожны кіламетр. Старшына з разведчыкамі трымаўся бадзёра, – здавалася, яны не ведалі стомы. Агальцоў увесь час апавядаў Нупрэеву, а болей дзеду пра свае нядаўнія прыгоды. Сержант ішоў ззаду. Ён ледзь трымаўся на нагах – у такім стане было не да размоў, – але ён слухаў усё, што казаў старшына! Калі гэта не была хлусня, дык старшына – сапраўды смелы чалавек. Дзіўна толькі, чаму ўсё атрымлівалася ў яго ў нейкім жартоўным, бяздумна-дзівацкім тоне – ці сапраўды ўсё так і было зухавата-лёгка, ці тыя здарэнні не пакінулі сур’ёзнага следу ў душы чалавека. Старшына расказаў, што ідзе ад самай граніцы, што ў адным месцы яны захапілі танкетку, і, пераапрануўшыся ў немца, Агальцоў на ёй даў бой у нейкім мястэчку. Расказаў, нібы яны ўзялі ў палон нямецкага оберста, цягнулі яго з сабой некалькі дзён, аж пакуль самі не трапілі ў бяду. У доказ сваіх геройстваў старшына паказваў нямецкі аўтамат, новенькі пісталет «вальтэр» і пілотку, прастрэленую ў двух месцах. І нарэшне хлопец паведаміў, што яны добра адпачылі на гэтым хутары – былі і маладзіцы, было і закусіць, і выпіць, і тры дні прайшлі, як на вяселлі.

Старшына са сваімі людзьмі прынёс нешта новае, бесклапотнае і лёгкае ў настрой гэтай групы. І сержант, і Нупрэеў з дзедам даўно ўжо не назіралі гэткага людскага аптымізму ў той страшны час. Аднак самі яны былі вельмі ўражаны перанесеным горам, і таму гэтая лёгкасць здавалася ім цяпер проста недарэчнай. Яны моўчкі слухалі зухаватыя апавяданні, але, бадай, не падзялялі захаплення расказчыка. Пятрусь, неўпрыцям, пазіраў на сваіх людзей і на разведчыкаў – і бачыў вялікую розніцу, якая таілася не толькі ў выглядзе, але і ў маральным стане гэтых людзей.

Чакаць разладу давялося нядоўга. Увечары змораныя дзед і Нупрэеў, заўважыўшы яшчэ горшы стан сержанта, які ледзь плёўся за групай, прапанавалі пераначаваць у лесе. Старшына не пярэчыў супраць прыпынку, і яны выбралі невялічкі кавалак бярэзніку ў ярыне. Побач быў лес, а ўнізе, у канцы ячменнай нівы, пачыналася балота.

Людзі пападалі на ўзлессі на лісцвяны грыбны дол і моўчкі ляжалі, чакаючы, пакуль збольшага ўтаймуецца стома. Тым часам паволі цямнела, вельмі хацелася спаць, і сержант занепакоіўся:

– Трэба паставіць варту, – сказаў ён.

– Ну, вядома, – зашавяліўся ў траве Нупрэеў. – Каб ужо па-вайсковаму.

Тады з бярознага веццэ пагардліва азваўся старшына:

– Во задумалі што! Каго тут баяцца!

– А як жа? – стрымана запярэчыў сержант. – Мы ж вайсковыя людзі. Рознае можа здарыцца.

Старшына абыякава махнуў рукой. Ён соладка раскінуўся на мяккім травяністым доле – праставалосы, у расшпіленым мундзіры. Ён прытаміўся, адпачываў, і было падобна на тое, што ўсе іншыя турботы цяпер былі вельмі далёка ад яго.

– Баязліўцы! Нічога не здарыцца.

Сержант маўчаў, адзначыўшы ў думках, што характар бесклапотнага разведчыка даволі ўпарты. Ён падумаў крыху і сказаў Нупрэеву:

– Вы павартуйце ў першую змену, а потым разбудзіце мяне.

– А ты ўжо мяне, – уставіў дзед. – Як бы ў каравуле.

Змораныя людзі адразу суцішыліся, паснулі дзе сядзелі, а Нупрэеў узняўся на варту.

Так яны ўтрох, укараціўшы сабе дарагі адпачынак, дзяжурылі да світання, а на золку з цяжкімі галовамі адправіліся ў шлях. Ніхто з іх не папракнуў спадарожнікаў, але ім было няёмка глядзець у іхнія вочы, размаўляць з імі, бадзёрымі і свежымі і да таго ж маладымі. Сержанта вельмі ўразіла гэтая першая нязгода ў калектыве, і, затаіўшы крыўду на старшыну, ён чакаў зручнага выпадку, каб сур’ёзна пагутарыць з ім.

Раздзел шосты

Але для размовы ён так і не знайшоў часу.

У той жа ранак, перайшоўшы нейкую забалаць, хлопцы апынуліся перад невядомай шырокай ракою. Трохі пастаяўшы ў поплаве перад шчыльным зараснікам чароту, яны пaціху пайшлі ўздоўж берага шукаць якой пераправы. Вядома, распрануўшыся, можна было б пераплысці раку (Агальцоў нават браўся зрабіць гэта тры разы запар), але ў людзей была зброя, вопратка, да таго ж, Нупрэеў адразу прызнаўся, што плаваць не ўмее. Трэба было знайсці човен, ці плыт, ці хоць бы якое бервяно.

І байцы ішлі па беразе, намачыўшы ногі і аглядаючыся наўкола, каб убачыць што-небудзь здатнае для пераправы. Наперадзе на грудку віднеўся невялічкі хваёвы гаёк.

– Вось там знойдзем дрэва і пераправім пяхоту, – казаў старшына, маючы на ўвазе Нупрэева. Ён па-ранейшаму быў жвавы, вясёлы, спрытны – здавалася, чалавек не ведаў ніякай душэўнай скрухі, да ўсяго ставіўся лёгка і проста.

Але варта было ім узняцца на грудок, пад яловыя шаты ўзлеску, як вочы старшыны загарэліся новым жаданнем:

– Браткі, гляньце: мост! Далібог мост, і цэлы, спраўны, спецыяльна для нас!

Сапраўды, на завароце цераз раку ад берага да берага пралёг доўгі драўляны мост на цыбатых бёрнах-сваях. Там бегла дарога, яна была зараз пустая, на лужку ля моста пасвіўся стрыножаны гняды конік, на дроце ўгары, сабраўшыся ў рад, церабіліся ластаўкі.

– Гайда! Нікога няма – пераскочым і ўсё, – настойваў старшына.

Яны таропка выйшлі на лужок; конік, убачыўшы незнаёмых, цікаўна ўзняў голаў.

– А давай рысака захопім, – прапанаваў Агальцоў. – Дзеду якраз па росту. Або камандзіру: на кані, пад сцягам павядзе нас, як Чапай.

– Кінь дурэць, – коратка буркнуў сержант. – Давай хутчэй.

Пятрусь трымаўся наперадзе і ўжо ўзбег на адхон, як ззаду данёсся да яго той самы жахлівы гук, якога асцерагаўся сержант. Ён прысеў на травяністым адхоне, зірнуў назад і адразу скаціўся ўніз. Іншыя таксама, відаць, уцямілі небяспеку і, не згаворваючыся, кінуліся ў адзінае тут схованішча – пад мост. Услед за сержантам яны ўзлезлі па адхону ў самы верх падмастоўя і, затаіўшы дыханне, напружылі слых.

Па дарозе ішлі машыны.

Яны набліжаліся, ужо чуваць стала, як лязгае нешта ў іх кузавах, як дрыжыць зямля; з набрынялых сырасцю бярвенняў недарэчна шархотка сыпалася зямля. «Заўважылі, заўважылі», – тачыла голаў кожнага думка і пакутліва-гарачым было жаданне, каб не спыніліся, праехалі далей. Аберуч узяўшыся за вінтоўку, насцярожана і сурова пазіраў з-пад моста Нупрэеў, старожка чакалі гатовыя да бою Жук і Калдобінскі; дзед ад напружанай увагі і чакання быццам скамянеў, адкрыўшы старэчы рот. Усе прытаіліся, маўчалі, нават Агальцоў і той шчыльна сціснуў вусны, сцяў над пераноссем бровы і драпежна схіліўся, нарыхтаваўшы аўтамат.

Прыціснуўшыся спіной да нізкай гнілой столі, Пятрусь праклінаў старшыну і сябе за неасцярожнасць і пакутліва перабіраў у думках магчымыя варыянты выратавання. Машыны набліжаліся, і раптам гул матораў, так добра чутны тут, пад мостам, спыніўся. «Заўважылі!» – мільганула страшнае меркаванне, і, адчуўшы, як разліваецца па целе млявасць, сержант выняў з кішэні сваю адзіную гранату.

– Хлопцы, жывымі не здавацца. Помніце: сцяг! – чужым натужлівым голасам сказаў ён і зірнуў на байцоў, каб упэўніцца, што яны падтрымаюць яго. Твар старшыны па-ранейшаму быў засяроджаны і рашучы, усмешлівы шыраканосы Жук выглядаў спакойна, быццам не разумеў яшчэ той бяды, што навісла над імі. Адзін толькі Калдобінскі неяк, нібы незадаволена зірнуў на сержанта і зноў насупіўся сваім круканосым тварам. Пад Нупрэевымі бровамі яшчэ глыбей запалі яго нетаропкія разважлівыя вочы.

– Нічога, нічога, – зашаптаў стары баец. – Станавіцеся двое ў той бок і двое ў гэты. Дзед і сержант хай у кут лезуць. Нічога, нядужа зручна возьмуць. Хай сунуцца.

Яны разбегліся, як раіў Нупрэеў – Жук і старшына сталі з аднаго боку, Нупрэеў і Калдобінскі з другога. Пятрусь, шырока расставіўшы ногі, застаўся на сярэдзіне, гатовы рынуцца ў любы бок. Дзеду не цярпелася на адным месцы, і ён мітусіўся па адхону, падбягаючы то да Нупрэева, то да старшыны, і ўсё шаптаў устрывожана:

– От халера, от улезлі… Трэба ж было, га!

Але ворагі штосьці марудзілі, і ніводзін з іх не паказваўся пад мост. Хлопцы пакутліва чакалі, пакуль новы гук не ўспалашыў усю іхнюю групу. Гэта быў моцны пляск у рацэ, услед за якім раздаўся гучны голас чужынца:

– Цум тойфель, дэр русішэ Рэін іст ганц кляйн…[1]

Сержант кінуўся да ўскрайку, высунуўся з сырой засекі падмастоўя і ўбачыў нешта нечаканае.

Пакінуўшы, відаць, на дарозе машыны, ворагі высыпалі на лужок, дзе нядаўна ішлі хлопцы і пасвіўся гняды конік, дружна паскідалі з сябе мундзіры і з вясёлым рогатам лезлі ў ваду. Чалавек двое ўжо плылі ўшыркі ракі, некаторыя стаялі яшчэ на беразе, паціраючы свае голыя грудзі. Відаць было па ўсім, хлопцаў ніхто не заўважыў.

Зноў не згаворваючыся, байцы кінуліся да другога боку моста, спадзеючыся па-за насыпам адбегчы далей ад гэтага месца. Аднак старшына, які першы высунуўся, зноў падаўся назад. На дарозе, ля самай узбочыны, стаялі машыны – там таксама былі ворагі, яны б адразу заўважылі байцоў.

Як было выбрацца адсюль?

– Ах вы, вепрукі паганыя! – абураўся дзед, – не маглі сабе іншага месца знайсці!

– Ціха, – сказаў сержант. – З ценю не вылазіць.

Нупрэеў усё супакойваў людзей:

– Нічога, можа не ўбачаць. Пакупаюцца і паедуць: не на гулянку ж прыехалі.

Але немцы, відаць, не вельмі спяшаліся. Ужо многія павылазілі з вады і разляглiся на лужку, падставіўшы сонцу блішчастыя мокрыя спіны. Некаторыя пачалі мыць сваю адзежыну.

Невядома, колькі прайшло часу. Доўгая паласа ценю ад моста ўжо парадкам пасунулася ўбок, людзі пачалі губляць цярпенне.

– Да вечара яны сюды дарваліся ці што? – першы не стрываў Агальцоў. – Давайце скочым на дарогу ды лупянём па ўсёй гэтай свалаце.

– Ну, а потым? – злосна спытаў Нупрэеў. – А потым што?

– Не, так не можна, – азваўся дзед. – Трэба чакаць.

Пачакалі яшчэ. Сядзелі, забіўшыся ў душны смярдзючы засень, маўчалі і пакутвалі. Дзед хацеў закурыць, але сержант і Нупрэеў цыкнулі на яго, і стары схаваў свой скураны капшук. Аднойчы пачуліся недзе ля насыпу блізкія крокі – людзі зноў абмёрлі, насцеражыліся.

– Слухайце, браткі, – ледзь чутна прашаптаў дзед, – А раптам які плюгавец па патрэбе сюды сунецца? Што тады?

– Трэба выбірацца адсюль, – упэўнена сказаў старшына.

Калдобінскі прапанаваў:

– Трэба выбегчы і ўрассыпную ў поле. У жыце не зловяць.

– Эх ты, не зловяць! – раззлаваўся Нупрэеў. – А калі падстрэляць каго? А калі сцяг?

Зноў усе замаўчалі, пакутліва шукаючы выйсця.

– Ах, растакую тваю, фашысцкую морду! – злосна вылаяўся старшына. – Ёсць спосаб. Я ім прыкончу гэты курорт.

Усе з раптоўнай няпэўнай надзеяй паглядзелі на хлопца, а Агальцоў, не кажучы больш нічога, скінуў рамень, сцягнуў боты, аддаў усё Жуку. Потым ён абмацаў шматлікія кішэні свайго мундзіра – выцягнуў дакументы, паперкі і таксама перадаў іх Жуку, нарэшце дастаў з кішэні новенькі варанёны «Вальтэр», зірнуў на сержанта.

– На вось, трымай: у цябе ж зброі няма.

Сержант узяў пісталет, не разумеючы яшчэ, што надумаў чалавек, а той, выглянуўшы ў адзін і ў другі бок ад дарогі, прыгнуўся і паласой ценю падаўся да ракі.

– Пад вечар дзе агонь распаліце – я ўбачу, даганю, – прашаптаў ён і хутка папоўз уніз. Пяцёра людзей, поўныя ўвагі і спадзявання, сачылі за ім. Неўзабаве

старшына з ціхім плескам знік у чаротах.

Зноў пацягнулася бясконцае напружанае чаканне. Байцы пазіралі цяпер то ў бакі, то на раку – там між чаротаў мільганула галава і ўзнятая над вадой рука з аўтаматам. Потым усё знікла, і болей ужо нідзе не паказвалася нічога.

На лужку ад берага да дарогі ўсё сноўдалі паўраспранутыя ворагі, купаліся ў рацэ, аднак не адплываючы далёка. Па мосце разы два прагрукацелі адзінокія машыны, насціл хістаўся, і на галовы байцоў сыпалася нейкая труха.

Часу, бадай, прайшло багата, а старшыны нідзе не чуваць было. Тады з’явілася новая трывога – часам сержанту здавалася, што старшыну ўжо злавілі, што ён утапіўся ў рацэ, а можа наогул вырашыў пакінуць байцоў.

Сярод гэтых пакутлівых перажыванняў нечакана гулка прарэзала спакой аўтаматная чарга. У рэчцы адразу сціхлі булькат і плясканне, абарвалася на палавіне няскончаная фраза «гэр обер ефрэйтор дас...», голыя купальпчыкі кінуліся на берагі, а з таго гайку на грудку тарахцелі кароткія чэргі.

Гэты першы момант задуманага старшыной плана ледзь не сапсаваў усю справу. Нечакана зусім блізка ля хлопцаў зашамацеў чарот, прыгнуўшыся, з яго выскачыў голы немец. Калі б толькі ён зірнуў у іх бок, дык адразу заўважыў бы ў якіх дзесяці кроках не вельмі замаскіраваных байцоў. Але ён быў напалоханы і, апынуўшыся на пожні, бягом кінуўся да дарогі. Азірнуўшыся на сваіх, Пятрусь убачыў, як спакусліва цалялі ў спіну немца Жук і Калдобінскі, і нават Нупрэеў высунуў з-пад моста доўгую рулю сваёй вінтоўкі. Сержант прыцішана пагразіў ім, папярэджваючы такое свавольства. А па той бок дарогі з кароткімі прамежкамі цішыні ўсё гучэлі чэргі. Сержант, увесь сціснуўшыся ад незвычайнага напружання, сачыў за ворагамі, якія, нібы мурашкі ў патрывожаным муравейніку, замітусіліся на лужку. Ён чакаў, што немцы

напалохаюцца і, завёўшы машыны, паімчацца адсюль, але машыны маўкліва стаялі на дарозе. Хутка немцы, пэўна, зразумелі, дзе небяспека, і, ухапіўшы зброю, пачалі з лужка шалёную страляніну. Нехта ўсё ж упаў там і ляжаў, не кратаючыся, пакуль яго не падхапілі іншыя. Аднак уцякаць адсюль яны, відаць, не мелі намеру і па камандзе афіцэра ланцужком заляглі пад дарожным насыпам і дружна стралялі. Лясное наваколле множыла страляніну, і ўсё вакол грымела аглушальным суцэльным гулам. У думках хвалячы Агальцова і ўпершыню адчуваючы непакой за яго жыццё, сержант падумаў, што трэба бегчы. Яго позірк сустрэўся з насцярожаным Нупрэевым позіркам, хлопец убачыў у ім згоду і першы выбег з-пад моста. Машыны на дарозе стаялі на ранейшых месцах, але немцаў між імі ўжо не бачна было, і хлопцы, прыгнуўшыся, шыбанулі паўз насып у бок, дзе віднелася жыта.

Апошнім, азіраючыся на дарогу, бег змаркатнелы Жук.

Раздзел сёмы

Надвячоркам высокае неба заплыло шызай туманнай смугою. Праз яе бліскучай невыразнай плямай глядзела з небасхілу сонца. Яно не пякло але ў паветры было парна, душна. Дрэвы і збажына прыціхлі, насцярожыліся, чагось чакалі.

Мокрыя ад поту, пяцёра людзей адзін за адным лезлі на ўзгорак. Пад іх нагамі блыталася высокая, па грудзі, збажына. Недзе над лагчынай, патрывожаная людзьмі, жаласліва кігікала кнігаўка. Лес адступіў удалячынь, пакінуўшы на прыволлі вялізны абшар зямлі; далёка ззаду сінеў і таяў у сонечным ззянні пройдзены людзьмі бор.

Але вось нечакана патух сонечны бляск, растварылася, патанула ў мутнай сіні далёкая палоска бору. Сержант шавяльнуў пад гімнасцёркай мокрымі ад поту лапаткамі і азірнуўся: ззаду за імі гналася ў небе вялізная навальнічная хмара.

Сержант зірнуў на сваіх спадарожнікаў. Жук і Калдобінскі, што ў дарозе трымаліся бліжэй да яго, ужо стаялі побач і таксама глядзелі на захад. Праз колькі крокаў за імі ішлі Нупрэеў і дзед. Яны ўсе прысталі, але сержант не даваў перадышкі – яму хацелася да ночы як мага далей адарвацца ад ворагаў і заначаваць у спакоі. Зноў жа трэба было распаліць агонь, каб даць сігнал Агальцову, які немаведама дзе блукае адзін. Выспа, на якую яны лезлі цяпер, бачна была здалёку, і Пятрусь спяшаўся дабрацца да яе вяршыні.

Але хутчэй за яго ў гэты бок сунулася хмара. Касыя заслоны дажджу ў некалькі месцах павіслі ўжо над зямлёю. Разы са два мільганула маланка, і цяжка прагрымеў гром.

Хлопцы кінуліся пад бліжэйшую купу, што цьмяна шарэла ў збажыне. Гэта была груша-дзічка. Пад яе веццем, прыціскаючыся да апаленага вогнішчамі камля, прымасціліся Жук і Калдобінскі. Пятрусь таксама прыткнуўся побач на крутлым камені, хлопцы крыху пасунуліся, даючы сухое месца сержанту. Хутка да іх далучыўся Нупрэеў. Абціраючы мокры твар рукавом, ён уладкаваўся ля ног хлопцаў, і калі падышоў дзед, дык пад ігрушай ужо не было незамочанай мясціны. Стары, мокры да ніткі, з босымі, запэцканымі граззю нагамі, мясціўся з краю, а зверху, з галля, на яго ліліся струмені. Тады са свайго месца ўскочыў Жук.

– Дзед, ідзі сюды, тут лепей.

– А нічога, сядзі, сынок.

– Ідзі, ідзі, чаго там... Людзі пасунуліся, так-сяк умясцілі і старога, які войкаў, што замок тытунь і няма як закурыць. Аднак закурыць у хуткім часе прылаўчыліся – у Калдобінскага знайшлася запальніца, а Нупрэеў адшукаў сушэйшую махорку.

Цесна прыгарнуўшыся да дрэва, у гэты навальнічны час пяцёра чужых, малазнаёмых людзей, мабыць, упершыню адчулі, што яны ўжо не чужыя і не абыякавыя адзін аднаму. З учарашняга дня агульным

клопатам лёг на ўсіх лёс чырвонага сцяга, які з гэткім цяжарам уратавалі яны.

– Дзе ж цяпер наш старшына? – казаў Жук, нeяк сарамліва ўсміхаючыся сваім шыракаскулым курносым тварам. Гэты хлопец усё болей падабаўся Петрусю за дзівосную мяккасць душы, зважлівасць і паслухмянасць. Ад самай той рэчкі ён не адставаў ад сержанта, увесь час трымаўся побач і заўсёды гатовы быў прыйсці на дапамогу. Пятрусь і сам непакоіўся за старшыну і ўсё думаў, ці не забілі яго ў той страляніне і як у гэткую непагадзь падаць яму ўмоўлены сігнал.

– Старшына не прападзе, – змрочна буркнуў Калдобінскі. Гэты пахмуры хлопец не любіў, відаць, кідацца ў залішні непакой ці перажываць за каго без дай прычыны. Апякаючы пальцы, ён смактаў свой недакурак і вузкімі вачыма нявесела пазіраў удалячынь.

Угары тым часам грукацеў гром, недзе блізка ляпнуў пярун. Стала зусім змрочна, вечарэла раней часу. Аднак хмара сунулася далей, і з ёю пакрысе сплывалі на ўсход грымоты. Праз колькі часу струмені зменшыліся, патанелі, і хоць у паветры яшчэ снавала павуціна дажджу, людзі вылезлі з-пад ігрушы. Дарэчы, сядзець там не было чаго: усё роўна ўсе былі мокрыя.

А на захадзе між хмарамі і зямлёю прарэзалася вузенькая шчылінка, і праз яе зірнула прамністае нізкае сонца. Гэта быў яго апошні позірк на мокрую, затуманеную зямлю, і тая з нястрымнай радасцю засмяялася насустрач яму безліччу бляску, колераў і тонаў. Куды толькі і падзелася яе нядаўняя пахмурасць, шэрасць, няўтульнасць. Успыхнулі кропелькі на жытнёвым калоссі, устрапянуліся і радасна зашапацелі вымытыя лісцікі дрэў, яркай і чыстай сінявою апавілася далячынь.

У хмызняку і кустоўі людзі назбіралі ламачча і падаліся на самы верх выспы. Тут узвышаўся нейкі старажытны курган, густа парослы рамонкамі, сіўцом і верасам, а на яго верхавіне хілілася на адзін стаяк трыганаметрычная піраміда. Пад ёй дзед як-колечы распаліў вогнішча.

Агеньчык спачатку неахвотна мільгаў у мокрым суччы, але ўрэшце ўвайшоў у сілу, і ў неба паваліў густы хвост рудога дыму.

Людзі ўглядаліся ва ўсе бакі, чакалі – вось-вось з’явіцца адзінокая постаць, але нідзе не было нікога. Далёка-далёка пад сінім лесам, пэўна, з пашы прайшла ў вёску маленькая чарада жывёлы. Сонца зайшло за лес, зноў стала пахмурна, згаслі фарбы, і шэры маркотны змрок цягнуўся па зямлі.

Так яны нікога і не дачакаліся да самага змяркання. Калі пачало цямнець, Калдобінскі першы прапанаваў:

– Годзе чакаць. Пойдзем пераначуем у якой вёсцы. Пасушыцца трэба ды і пад’есці.

– А як жа старшына? – запытаўся Жук. Ён упершыню не ўсміхнуўся, і ў яго наіўных шырокіх вачах свяціўся клопат.

– Знойдзецца як-небудзь. А не знойдзецца, дык што ж... Можа ён спецыяльна згубіўся.

Пятрусь і Нупрэеў пытальна зірнулі на байца, насцярожыліся. А Калдобінскі, ваўкавата ўставіўшыся ў агонь, маўчаў.

– Ну, гэта ты дарэмна, – сказаў Жук.

– Можа дарэмна, а можа і не. Думаеш, вельмі цікава гэта – перціся немаведама куды?

Петрусю зрабілася няёмка ад яго слоў, але Калдобінскі маўчаў, і сержант падумаў, што чалавек гэты, відаць, буркатлівай натуры. Петрусю шкада было разлучацца са старшыной, які дапамог ужо ў цяжкую хвіліну і сваёй зухаватасцю пакрысе пачаў падабацца хлопцу. Ён трохі разумеў яго неўгамаваную натуру, не зусім адабраў яе, але нешта ў ёй прыцягвала хлопца. Мо’ гэта было тое, чаго не хапала самому сержанту, чалавеку спакойнага, роўнага характару. Але зноў жа чакаць тут, на кургане, было безнадзейна. Пятрусь у апошні раз агледзеў далягляд і коратка сказаў:

– Пайшлі.

Зноў яны рушылі па збажыне, толькі ўжо ўніз. Крыху абсохлыя калені хутка ўзмакрэлі, і дрыжыкі ад вячэрняй прахалоды прабеглі па мокрых спінах.

Калі ўжо добра сцямнела, яны натрапілі на нейкую сцяжынку і пайшлі па ёй. Усе рухаліся моўчкі, змарыліся. Непрыемна шорхала на хаду мокрая вопратка, мулялі сырыя боты, ды спыняцца ці адпачываць не было як. Стомлены сержант ужо гатовы быў згадзіцца на прыпынак, калі б дзе трапіў які хутар, ці хоць якая будыніна. Але навокал усё плылі ў змроку мокрыя маўклівыя палі, пералескі, хмызнякі, часам траплялiся грукатлівыя масткі цераз ручаі. Ноч выдалася хмарная, у небе дзе-нідзе мільгалі рэдкія зоркі, аднак было па-летняму светла і наперадзе цьмяна шарэла дарога.

Раптам да зморанага паўсоннага слыху людзей данесліся нейкія гукі. Пятрусь спыніўся, прыслухаліся і астатнія. У змрочным небе недзе выразна разносіўся гул самалётаў. Хлопцы адразу вызначылі, чые гэта былі самалёты. Неўзабаве даляцелі і цяжкія выбухі, злосна заляскалі ўдалечыні нямецкія зяніткі. Калі ж на ўсходзе ўзляцелі ўгору яркія трасіруючыя пункціры кулямётных чэрг, хлопцы адразу зразумелі, дзе ўсё гэта адбываецца, і прыбавілі кроку. Усе павесялелі, ажывіліся, знікла зморанасць і прыбавіліся сілы. Нават дзед і той апынуўся наперадзе і ўсё дзіваваўся:

– Ото даюць, га! Вось хай і яны пазнаюць фунт ліха.

– Пэўна эскадрылля, не меней, – вызначыў Жук.

Людзі ішлі яшчэ доўга, дарожка завяла іх у нейкі лясок, абапал яе з хмызняку высіліся чорныя ёлкі. Лес прыглушыў гукі бамбардзіроўкі, і хлопцы шкадавалі, што не маглі чуць, што адбываецца там. Урэшце, зусім неспадзявана і вельмі блізка ўперадзе бліснула святло. Хлопцы насцярожыліся, услухаліся, але навокал было ціха. Тады Пятрусь спыніў сваю групу і шапнуў Жуку, каб той разведаў дарогу. Хлопец саўгануў з пляча

аўтамат і краем дарожкі паслухмяна падаўся наперад.

Не паспеў ён, аднак, аддаліцца, як зноў наперадзе пачулася гамонка ці то ўскрык, ці каманда, і зноў усё змоўкла. Невядома што, але наперадзе на лясной дарозе было нешта жывое. Хлопцы спыніліся ў кустах і чакалі.

Жук хутка вярнуўся. Узрушаным шэптам ён паклікаў сержанта.

– Там нямецкая калона. Дарога ідзе другая, упоперак нашай, і там машыны стаяць замаскіраваныя і чакаюць, пэўна, калі налёт скончыцца.

І ў галаве сержанта раптоўна, неабдуманая і нечаканая, з’явілася шалёная думка.

– Нупрэй, – ціха паклікаў ён старога салдата. – На, браце, мой скарб.

Нупрэеў узяў мяшочак са сцягам.

– Чакайце тут, – коратка загадаў сержант. – Пайшлі, Жук.

Тулячыся да кустоўя, яны падкраліся да вялікай дарогі. Там сапраўды стаялі чорныя грамадзіны машын, між імі прахаджваліся немцы, ціха гаманілі, відаць, слухалі і пазіралі ў неба. Асцерагаючыся, каб не хруснуць якой галінкай, сержант стаіўся ўскрай алешніку, упіўся вачыма ў змрок, – імкнуўся ўбачыць як мага болей. У якіх пятнаццаці кроках перад імі высілася вялікая з брызентавым кузавам машына, у яе кабіне сядзелі немцы, яны ціха размаўлялі і чакалі, пэўна, калі можна будзе ехаць. Наперадзе зусім блізка ад гэтай стаяла яшчэ машына, там таксама чуліся прыціхлыя варожыя галасы. У тым кірунку, куды ішла дарога, усё гулі самалёты і цяжка бухалі ўзрывы.

Сержант трымаў у адной руцэ пісталет, а ў другой – гранату. Ён хваляваўся, але як мага стрымліваў сябе і асцерагаўся, каб не нарабіць шуму. Побач, датыкаючыся да яго боку, на каленях стаяў Жук, яго

рукі трымалі напагатове ўзведзены аўтамат, а твар хлопца, здаецца, і цяпер усміхаўся – такі быў спакойны. Сержант аж пазайздросціў гэткай вытрымцы чалавека.

– Слухай, – шапнуў ён байцу. – У цябе гранаты болей няма?

– Няма, – ціха і з шкадаваннем у тоне адказаў Жук.

– Тады, як я кіну, лупяні па кабіне – і пярэдняй і задняй.

Ішлі хвіліны. Пятрусь усё напружана слухаў бамбёжку і пазіраў угору, нібы там можна было што ўбачыць. У яго ўжо склаўся план, – надзвычайны добры план, але выкананне яго залежала не толькі ад сержанта.

Ноч, аднак, пацямнела, – пэўна, набліжалася світанне. На ўсходзе ўсё грукацела страляніна, узляталі ўгору трасіруючыя чэргі і, бліскаючы ў хмарах, глуха шпокалі разрывы зянітак. Але сюды, на дарогу, не зварочваў ніводзін самалёт, і сержант паступова пачаў губляць цярпенне. А ў машыне тым часам шчоўкнулі дзверцы, на дарогу саскочыў нейкі немец, пастаяў ля канавы і ціху пайшоў у голаў калоны.

І тады Пятрусь наважыўся. Чакаць далей ужо было небяспечна, – хутка насоўваўся світанак. Сержант моўчкі паціснуў локаць Жука, выняў з запала чаку і, старанна размахнуўшыся, шпурнуў гранату пад кабіну вялікай машыны.

Хлопцы ўпалі на зямлю – уперадзе ірванула, шаснула ў кустах асколкамі і ўзнятым пяском. Пятрусь ускочыў і кінуўся на сваю дарогу, а побач, у другі раз жахліва ўскалыхнуўшы цішыню, гулка затрашчалі кароткія і частыя чэргі аўтамата Жука.

Пятрусь імчаўся па дарозе, ужо не тулячыся да кустоўя, ззаду шпарка тупацеў таварыш. На дарозе, здаецца, усё было ціха, нават ніхто не стрэліў наўздагон. І раптам на вершалінах елак мільганула нейкае яркае святло. Пятрусь не зразумеў нават, адкуль яно і ўзялося. Ён азірнуўся, і сэрца яго ўстрапянулася ад вялікай радасці.

На дарозе за хмызняком узнялося ўгору вялізнае дымнае полымя. Яго шырокія хісткія языкі паласкаліся ў начным змроку, матляліся ў паветры іх чорныя дымныя грывы, высока над лесам узляцела чарада мігатлівых іскраў. Хлопцы, баючыся, каб іх не ўбачылі, кінуліся ў гушчар і ад нечаканасці таго, што здарылася потым, пападалі на зямлю.

Нейкая грымотная віхура вынікла з начнога неба і кінулася на лес. У якую хвіліну ўзарвалася, знікла ноч, усё наваколле задрыжэла, загрукатала, хіснуліся дрэвы, у самае неба пыхнула асляпляльна яркае полымя і зноў ірванула, і зноў асляпіла на момант. І тады нейкая вар’яцкая радасць ахапіла хлопцаў.

– Нашы! Нашы! – крычаў Жук у твар Петрусю. Яны ўскочылі з долу і кінуліся да сваіх байцоў.

– Браткі! – Праз грукат закрычаў Пятрусь. – Сюды! Бі гадаў.

Нясмела, яшчэ прыгінаючыся, на дарозе з’явіліся цьмяныя постаці Нупрэева, дзеда і Калдобінскага. Яны, відаць, мала што разумелі з таго, што здарылася, але падпарадкаваліся загаду і пабеглі за сержантам. А той, узвёўшы пісталет, наперадзе ўсіх рынуўся на вялікую дарогу.

А на дарозе рабілася нешта жудаснае. У некалькіх месцах палыхала вялізнае полымя, і моцна смярдзела бензінам і паленай гумай, узнятыя выбухамі зямля і пыл няспынна сыпаліся зверху. Магутныя выбухі на момант асляпілі сержанта, тугое паветра ўзрыву ўдарыла ў твар. Ён выбег на дарогу і ўгледзеўся, шукаючы ворагаў.

Тады ён не думаў, што можа загінуць ад сваёй жа бомбы, ён, бадай, здзівіўся б, калі б хто сказаў яму пра тое. Пятрусь бяздумна сунуўся ў самае пекла выбухаў, але хутка наткнуўся на штосьці і паляцеў у нейкую прорву. То была глыбокая варонка ў дарозе, і на дне яе хлопец натрапіў на чалавечае цела. Ён вылаяўся ад нечаканасці, цела раптам спуджана крутнулася з-пад

яго рук, нешта ўскрыкнула незразумелае, і Пятрусь, згадаўшы ворага, два разы стрэліў у яго. Потым ён выскачыў з варонкі, перад ім апынулася абернутая выбухам вялізная машына, і хлопец кінуўся на той бок яе, шукаючы ворагаў. Але там не было нікога, толькі ў чарговым бляску недалёкага выбуху ўбачыў Пятрусь, як з дарогі хіснуліся ўбок нейкія цені. Побач у прамежках выбухаў трашчалі аўтаматы, нехта роспачна галасіў між пакарабачаных машын, і сяржант раптам моцна спалохаўся за Нупрэева, у якога застаўся яго клунак. Хлопец падумаў, што ў такой валтузні ён можа зноў страціць свой сцяг, і кінуўся на другі бок дарогі.

– Нупрэеў, Жук, сюды! – крыкнуў ён, вылазячы з канавы, і ў той момант з яе махлянулася цёмная постаць і бліснуў цьмяны агеньчык стрэлу. Пятрусь, поўны спрыту і рухавасці, хутка прыгнуўся.

– Ах ты, гад! На, на, – ён выстраліў некалькі разоў і пабег у кустоўе. Там ён зноў гукнуў Нупрэева і неспадзявана пачуў ззаду блізкі яго голас:

– Бягу! Бягу!

Яны адбеглі ў мокры хмызняк, і Пятрусь, баючыся, каб не згубіць сваіх, спыніўся і зноў паклікаў. Ламаючы галлё, ля яго з’явіўся Калдобінскі, прыбег Жук і апошнім азваўся дзед.

Прадзіраючыся праз кустоўе, яны шпарка сігалі па адхону ўніз, пакуль не выйшлі на лугавіну. Ззаду ўжо было ціха, самалёты паляцелі, неба на ўсходзе праяснілася. Пасля ляснога змроку на лузе было куды відней. Пачынаўся світанак.

Змораны і ўзрушаны сяржант паставіў на ахоўнік пісталет і сеў на купіну. Ён вельмі стаміўся і ледзь знаходзіў сілы, каб не зваліцца, але душа хлопца была поўная невыказнай, нейкай дзіўнай, ніколі яшчэ не адчуванай буйнай радасці.

З лесу вылез Жук, ён нешта трымаў у руках і падышоў да сяржанта.

– Вось аўтамат, – працягваў ён Петрусю свой трафей.

– Пэўна, дзеду трэба аддаць: у мяне ж пісталет.

– А ў дзеда ёсць, – усміхнуўся Жук.

І сапраўды, дзед з’явіўся з кароткім нямецкім карабінам і нават з дзягай на жываце, якую адцягвалі два цяжкія падсумкі. Нупрэеў у адной руцэ нёс сваю вінтоўку, а ў другой трымаў гранату з доўгай драўлянай ручкай. Усе прыселі побач з сержантам і пасядзелі так, чакаючы, пакуль утаймуюцца ўсхваляваныя і змораныя сэрцы.

– Ну, праклятае гадаўё, – сказаў сержант. – За адну бяду вы атрымалі. Чакайце – атрымаеце за ўсё.

– Ой, і добра ж яны іх лупянулі, – захапляўся дзед. – К чортавай матары ўсю чараду. Як, не раўнуючы, карова языком злізала.

Ужо добра развіднела. Перад хлопцамі паволі выступіў з цемры невялікі лужок з някошанай травой, за ёй ляжалі палеткі. Людзі яшчэ пасядзелі трошкі, ажыўлена размаўляючы, і пачалі збірацца ў дарогу. І тады нечакана зусім блізка з кустоўя выскачыў на лужок Агалыдоў – успатнелы, вясёлы, зухаваты, са збітай набок пілоткай.

– Прывет, арлы! Не трэба слёз. Агальцоў – не гузік: прапаў, дык знойдзецца.

Падышоўшы да ўсіх, ён в лязгатам скінуў з плячэй два аўтаматы, зняў рудую афіцэрскую сумку, напханую нейкімі паперамі, і з-за пазухі выняў некалькі пачак аўтаматных патронаў.

– Вось трафеі нашых войск. Малайцы летуны – далі жару. Шкада, не сустрэць іх, а то б па сто грамаў паставіў, – і старшына выразна паляпаў сябе па сцягну, дзе целяпалася на дзязе абшытая лямцам фляжка.

– І як гэта ты натрапіў на нас? – здзівіўся Нупрэеў, падазрона азіраючы старшыновы трафеі.

– Гэ, стары, разумець трэба. Дзе шум-бойка, там і я. Такі ўжо характар. Ды і конік дапамог: увесь час алюрам. Ну але і вы, здаецца, малайцы. А як твая сумка, сержант? – ужо сур’ёзна запытаў ён.

– Тут, вось, – паказаў клунак сержант і ўсміхнуўся.

– Ото добра. Ну, калі так, то і пачаставацца можна. Трымай кілішкі! – жартаваў старшына, адкручваючы фляжку.

Людзі весела ўхмыляліся.

Раздзел восьмы

Выйшаўшы з хваёвага лесу, хлопцы нечакана ўбачылі шырокую дарогу. Гладкая, да бляску ўезджаная стужка яе гонка кацiла на ўсход, побач на тэлеграфных слупах густа блішчэлі ізалятары. Як бы добра было ісці па ёй і як прасіліся на яе роўнядзь ногі, змучаныя бясконцай хадой па лясах, балотах, часта без аніякай сцяжынкі, па густой збажыне, цераз раўчукі і ўзгоркі. Але як выткнешся на яе, калі там бясконца імчаць нямецкія аўтамабілі, грукочуць цяжкія фурманкі, злосна фыркаюць матацыклы.

Выбраўшы зручны момант, калі паблізу не было аўтамабіляў, хлопцы скаціліся з высокага абрыва, перабеглі дарогу і схаваліся ў зарасніку раўчука, што вёў у далеч лясных прастораў. Раўчук усё паглыбляўся, хмызняковыя схілы яго ўсё пашыраліся, скрозь буялі алешнік, асіннік, ляшчыннік. Месцамі, на высокіх выспах, як вартавыя, стаялі адзінокія сосны. У раўку быў халадок, у густой засені пахла прэлым лісцем і воўчымі грыбамі.

Як і ўсе апошнія дні, Пятрусь ішоў наперадзе. Стомленыя людзі маўчалі, кожны думаў сваё, а з Петрусёвай галавы ўсё не выходзілі старыя думы-клопаты.

На кожным узгорку, на кожным узлеску Пятрусь углядаўся ў краявід, услухоўваўся, намагаючыся пачуць

трывожныя гукі бою, якіясыді адзнакі фронта. Колькі разоў на лясных сцежках раптоўна спыняўся ён і слухаў – далёкі невыразны гук здаваўся яму гарматным стрэлам, і думалася – там ідзе бой.

Учора дзед хадзіў у вёску па харчы і прынёс лісток паперы з аддрукаваным на адным баку тэкстам. На непісьменнай беларускай мове пісалі нейкія вылюдкі, што Чырвоная Армія разбіта, што нямецкія войскі набліжаюцца да Масквы, што Беларусь вызвалена ад бальшавікоў.

Вельмі шмат відавочнай хлусні было ў тых словах, і ўсё ж глыбокім болем азваліся яны ў душы Петруся. Яны сядзелі тады ў жыце, было ранне, так пяшчотна і міла заліваліся ўгары жаўрукі і так агідна эдалося жыць на гэтым свеце. Мусіць, нешта благое адбілася ў ягоных вачах, калі ён прачытаў тую паперку, бо раптам яго позірк сустрэў спалох у такіх добрых, лагодных заўсёды вачах Жука. І Пятрусь перамог сябе, напружыў сілы і сказаў, ірвучы паперку:

– Брахня! Хто ж тады ім лазню задаў на дарозе, га?

І адразу бліснулі надзеяй Жукавы вочы, павесялелі салдацкія твары. Жыве і змагаецца армія, жыць будзе краіна Саветаў, – у іншае ён не хацеў і не мог верыць, так, як не паверыў бы, што раптам магло знікнуць паветра ці наступіць канец свету. Але як жа знайсці яе, гэтую армію, як сказаць, што шасцёра сыноў яе выкараскаліся з пагібелі, зберагглі савецкі воінскі сцяг і што яны гатовы зрабіць усё, каб толькі далучыцца да цябе, стаць у агульны баявы ланцуг?

Калі добра ўзнялося сонца, ісці стала душна і цяжка. Хлопцы моўчкі брылі па аўражыне, але Пятрусь па сабе адчуваў, што трэба зрабіць адпачынак. Якраз трапілася невялічкая прагалінка над ручаём, роўненькая, як дыванок, парослая прывабнай дробнай траўкай з вострымі сцяблінкамі, якая так і клікала да сябе. Вакол яе стаяў у цішы алешнікавы гушчар з прахладным ценем у доле.

Пятрусь моўчкі скінуў аўтамат, распе345аўся, сцягнуў боты і зняў гімнасцёрку. Крэкчучы ад задавальнення, распрануліся і астатнія, усе добра вымыліся ў ручаіне.

– Дзед-барадзед, палуднаваць! – узбадзёраны сцюдзёнай вадой, вяртаўся да свайго звычайнага тону старшына АгальЦоў. – Аб’яўляецца меню: суп-харчо з фрыкадэлькамі, бішбармак па-нямецку, жабіны лапкі ў марынадзе. Кніга скаргаў – у касіра.

Усе смяяліся, а дзед тым часам разразаў акраец хлеба, трошкі сала і раскладваў на Жукавай рудай світцы шэсць кавалкаў.

– Ну, дзед, ты майстар на харчовыя справы. Відаць, бабіна школа. Галоўнае хутка і ўсім пароўну. Атрымаю пад каманду полк – цябе вазьму начальнікам ПФС. Так і ведай, – жартаваў старшына.

– Фээс, фээс, – агрызаўся дзед, не разумеючы, пэўна, што гэта такое. – Каб ты ведаў – я ў японскую бамбардзірам быў, усляпую па японцах цераз сопкі паліў. А ты – фээс!

– Няўжо трапляў? – з’едліва здзіўляўся старшына.

Маладыя хутка справіліся з ежай, са смакам напіліся з ручаіны і выцягнуліся ў вузенькім цяньку збоч прагаліны. Пятрусь усё сядзеў ля світкі, абхапіўшы калені, думаў нешта і ўрэшце сказаў:

– Спаць да ночы! Толькі варту паставіць.

– Чаму да ночы? – узняў з травы галаву старшына.

– Уначы пойдзем на дарогу, таварышы, – растлумачыў сержант. – Годзе нам туляцца па лясах. Пойдзем і будзем біць фрыцаў, дзе зручна выдасца. Трэба дапамагаць Чырвонай Арміі – мы ж байцы, а не паляўнічыя якія.

Гэта была новая справа, і людзі, зацікавіўшыся, паўзнімаліся з долу і селі на траву.

– Слухай, Пецька, – пасля нядоўгай паўзы сказаў старшына. – Ты што надумаў. Ужо тыдзень без днёўкі! Давай адпачнём дзе пару дзён, а там і на дарогу.

Петрусю не спадабалася такая прапанова. Аж два дні! Колькі можна прайсці за іх, можна нават і дасягнуць фронта.

– Не, – сказаў ён. – Не час дняваць зараз.

– Не час, не час! А калі ж час? Як ногі выцягнеш? Годзе дурыць табе! – зазлаваў старшына.

Але Пятрусь стаяў на сваім і не згаджаўся ні на якія днёўкі, Яго падтрымаў Нупрэеў.

– Што да мяне, дык ты добра надумаў, – сказаў стары баец. – Па роўненькай дарозе мы далёка махнём за ноч. Нашто тая днёўка? У кустах перадњюем.

Калдобінскі, які змрочна пазіраў то на сержанта, то на старшыну, раптам чмыхнуў і злосна накінуўся на Нупрэева:

– Што ў кустах! У кустах ды ў кустах – хай яны згараць, гэтыя кусты! А жэрці ты таксама кусты будзеш?

Нешта нядобрае пачулася ў яго тоне, нейкі надрыў, відаць, адбыўся неўзаметку ў душы гэтага маўклівага чалавека. Яго злосць і запал вельмі не спадабаліся сержанту, і ён строга, як калісьці ў сваім аддзяленні, сказаў Калдобінскаму:

– Спакойна, таварыш баец! Вы ж яшчэ ў арміі, а вайсковыя загады вызначаюць начальнікі, не забывайце гэтага.

– Ну ты не вельмі са сваім начальствам! – раптам ускочыў з долу старшына. – Калі ўжо на тое пайшло, дык для нас ты не начальства!

У Петруся нешта ўздрыгнула ў сярэдзіне, гарачыня незаслужанай знявагі шыбанула ў твар, і ён таксама ўскочыў на ногі.

– Дурань ты! Вось! Пры чым тут начальства! Ты зразумей, асліная твая галава, – краіна ў небяспецы, людзі гінуць і б’юцца. Уяві, што робіцца на фронце, а ты – адпачынак, днёўкі, вылежвацца. Не брыдка табе?

– Эх, ты! Разумнік! А мы што, не ваявалі, думаеш, Агальцоў сваё жыццё шкадуе? Можа скажаш, што я трус? Га?

Сержант, аднак, ужо паспакойнеў, сеў у траву і моўчкі спадылба зірнуў на таварышаў. Калдобінскі злосна пазіраў кудысьці ўбок, дзед поркаўся ў торбе, збіраючы харчы, Нупрэеў круціў пыгарку і насцярожана слухаў спрэчку. На ўражлівым твары Жука ляжаў зацяты, нейкі незразумелы боль, і хлопец задумліва скубаў з долу сакавітую траўку.

Пятрусь нічога не сказаў Агальцову, і той, злосна плюнуўшы, пайшоў на сваё месца ў засені.

– Да д’ябла мне такую кампанію безгаловую, – злосна буркнуў ён, – я сам сабе начальства ! – рэзка вертануўшыся ў траве, ён сунуў твар у локці з такім выглядам, нібы ўжо болын нічога не цікавіла яго.

Пятрусь яшчэ крыху пасядзеў, потым таксама зморана апусціўся на дол. Ён не заўважыў, як задрамаў, і праз нейкі час прахапіўся ад думкі, што не пастаўлена варта. Аднак варта стала сама – на сцежцы ціха тупаў са сваёй доўгай вінтоўкай Нупрэеў.

Добрае і светлае пачуццё з’явілася ў сержанта, калі ён убачыў гэтага чалавека. Вось, бадай, найлепшая з вайсковых якасцей – моцная, на ўсё жыццё вернасць вайсковаму абавязку, у якія б абставіны чалавека лёс ні кідаў, стомленыя, знясіленыя спяць людзі, махнуўшы рукой на асцярожнасць, вырашыўшы – што будзе, тое і будзе, ёсць камандзір, каб клапаціцца. А ён перамог сябе, адагнаў сон і падняўся, ледзь трымаючыся на нагах, але ведаючы, што так патрабуе вайсковы парадак, што лёс сцяга і людзей абавязвае да таго. Пятрусь пашкадаваў у душы, што за апошнія дні, захапіўшыся зухаватасцю старшыновых учынкаў, неяк

згасіў у сабе былую цеплыню і ўдзячнасць да свайго выратоўніка.

– Спаў бы яшчэ, – сказаў Нупрэеў, заўважыўшы, што сержант устае. Ён падышоў да Петруся і спыніўся, старожка ўслухоўваючыся ў лясную ціш.

– Кладзіцеся вы самі, адпачніце. Цяпер я павартую, – сказаў Пятрусь, і яму захацелася яшчэ нешта сказаць старому, добрае і прыемнае.

– Ведаеце, харошы вы чалавек, дзядзька Нупрэй. Я ўсё гляджу на вас, і мне прыпамінаецца мой бацька. Добры быў чалавек. Маці, бывала, нас, хлапчукоў, лае, то ўдарыць каго, то замахнецца, крычыць. А бацька, калі што не так, скажа гэтак сур’ёзна, ціха, але строга, і мы слухаліся. І толькі цяпер зразумеў я, як шкадаваў ён нас.

– Так, – мдуменна казаў Нупрэеў. – Дзеці яны так: душу аднімаюць, а вырастуць – забудуцца... Ці жывы ж бацька?

– Няма. На лесанарыхтоўцы лямінай забіла.

Пятрусь нерухома пасядзеў яшчэ з хвіліну, яму ўсё хацелася гутарыць, пакуль быў час, спалі змораныя людзі і пакуль на якую гадзіну сціхла трывога ў ягонай душы.

– Ведаеце, камандзіра палка прысніў, – сказаў хлопец. – Быццам я з’явіўся да яго (нібы ў нашым вайсковым гарадку было гэта), з’явіўся, а сцяга няма. І так гэта страшна мне стала. Памятаю, што ён загадваў у тым баі ратаваць сцяг, а я неяк быццам забыўся на тое. Ну, і лаяў жа ён мяне. Так мне горка і крыўдна было, што я аж не ўтрываў у сне і прачнуўся.

– Клапоцішся, вось яно і сніцца, – сказаў Нупрэеў. – Пэўна, пападала ад камандзіра.

– Не. Мне ніколі ні ад каго не пападала, – казаў хлопец, летуценна пазіраючы ў гушчар. – Я добра служыў у войску. За два гады ніводнага спагнання, адны толькі

падзякі.

– Мусіць, пабойваўся начальнікаў? – усміхнуўся баец.

– Як вам сказаць, – сур’ёзна, крыху падумаўшы, сказаў Пятрусь. – Вядома, камандзіраў пабойваўся, гэта праўда. Але не ў тым справа. Тут другое. Я вырас у вёсцы, дужа не пеставаўся. Дзяцей было шмат, а працаўнік – адзін бацька. Я ў школе вучыўся. А ўлетку, як толькі вучоба скончыцца, адразу ў працу. То скаціну пасвіць, то на конях вазіць што. дно лета я коней даглядаў з дзядзькам Петраком, другое – цялят. Прывык з маленства да працы. Праўда, калі пасвіў жывёлу, дык вельмі ўжо цяжка было ўставаць уранку. Так трудна, што хоць ты плач. Будзіць, будзіць маці – і ласкай, і хлясне чым, а ты вачэй не расплюшчыш. Але нічога. І вось я якраз у сёмым класе быў – зімой бацьку ў лесе забіла. Усё думаў: скончу школу – у горад падамся, а тут як падасіся? Сям’я пяць душ, я самы старэйшы. Ну і пайшоў у МТС прычэпшчыкам. Два гады працаваў там. Быў ціхі, нясмелы, розныя гарадскія хлопцы дапякалі часам. Потым пайшоў у армію. Трапіў у пяхоту. Цяжка было спачатку, але ніштo. Я хутка прывык і да пад’ёму, і да зарадкі. Стараўся, праўда. У адным аддзяленні са мной быў Цыбышаў, харкаўскі сам. Спалі мы побач на ложках. Дык той, бывала, бурчэў усё ды нудзіўся: то яму пад’ём ужо занадта хуткі, то зарадка – марная справа, то харч нясмачны. А мне дык, ведаеш, і пад’ём нішто – я дома куды раней уставаў, і зарадка так сабе, лёгкая забаўка, а харчы добрыя. А галоўнае – мяне захапляў горад. І вось у каго не было якіх парушэнняў, таго ў нядзелю пушчалі пагуляць. Я хадзіў, бадай, кожны раз. Ведаеш, былі вісусы, пойдзе – гарэлкі нап’ецца, у камендатуру трапіць. А я ўсё хадзіў і глядзеў. На вуліцах, на плошчах, у парку. Будынкі глядзеў – такія гмахі, бывала, дзіўлюся, колькі там прыгожасці, хараства, а працы? Гэта цуда! На людзей глядзеў: бывала, ідзе які чалавек, малады, ці стары, а мяне ўсё цікавіць: чаго ён заклапочаны, дзе ён працуе, якая ў яго кватэра, што ён думае? І мяне заўсёды здзіўляла, чаму гэта гарадскія людзі такія няўважлівыя адзін да аднаго – усё бягуць, ні да каго ім справы няма.

Потым мяне паслалі ў палкавую школу, стаў камандзірам, сержантам. Узводным у нас быў лейтэнант Пятроў, малады такі хлопец, добры. Ён, здаецца, упадабаў мяне і часцяком даручаў то заняткі правесці, то якую нескладаную справу зрабіць. І я ўжо стараўся. Спачатку ён правяраў, кантраляваў, як і трэба, вядома. А потым даверыўся і ўжо толькі на маё сумленне меў надзею. Хлопцы ўсё, бывала, збіваюць мяне. Ідзём калі пад абед на штурмавую паласу – кажуць: давай перакурым, усё роўна лейтэнант не бачыць. А я не магу. Ведаю, ён спадзяецца, што зробім, як трэба, і не магу ашукаць яго. Калі б ён хітрыў, ці дапытваўся, можа б і паслабела мая душа, а так не магу і годзе. Хлопцы, бывала, бурчаць, а я маўчу ды трываю. – Пятрусь змоўк, шчыльна сціснуў вусны і, нешта прыпамінаючы, нахмурыў русыя бровы. Нупрэеў усё стаяў побач, глядзеў на яго, аберуч трымаючыся за штых. Цёмны, васпаваты твар байца быў сур’ёзны.

– А дзе ж ён цяпер, той лейтэнант?

– Няма лейтэнанта, няма камандзіра, няма нікога.

Сержант устаў, коратка ўздыхнуў, а Нупрэеў сеў у засені. Але ён не лёг спаць, а ўсё курыў, кашляў, потым сказаў хлопцу, які ўжо стаў на сцяжынку:

– Старшына са сваімі, мусіць, пойдзе ад нас?

– Хай ідзе, – пакорліва сказаў сержант, думаючы пра іншае.

Над раўком і лесам таропка плылі ў небе невялічкія хмурынкі. Часам яны беражком краналі сонца, і па раўку, як крыло вялізнай птушкі, слізгаў імклівы цень. На ўзгорках шумеў лісцем алешнік, а ўнізе было ціха, толькі булькаў гаманлівы ручаёк.

Пятрусь пахадзіў крыху па сцежцы, перакапанай кратамі, паслухаў, шпурнуў каменем у надакучлівую сароку, што сакатала за ручаём, і вярнуўся на паляну. Ён узяў свой клунак са сцягам, развязаў яго і разгарнуў на траве чырвонае палотнішча. Сцяг моцна

пакамечыўся ў торбе, паламаліся залатыя літары назвы палка, зблыталіся кутасы. Але ўсё ж гэта быў той самы сцяг, пад якім ён даваў вайсковую прысягу.

Пяшчотна расправіў хлопец кожную зморшчыну, паправіў кутасы, пацёр адно заплямленае месца, цяжка ўздыхнуўшы, пагладзіў дзіркі, прабітыя кулямі. «Гаротны ты, наш сцяг, – шаптаў хлопец, аддаючыся журбоце, – цяжкі твой салдацкі лёс. Што ты перанёс і што перацярпелі з табой людзі. Але не можа ж быць, каб не ўбачылі мы з табой нашай радасці... Калі толькі будзе тое?»

Хлопец доўга сядзеў так, у задуме, над разгорнутым шоўкам, а потым паціху, каб не разбудзіць старшыну, выцягнуў з яго ножнаў фінку і пайшоў у гушчар. Там ён нагледзеў галінастае дрэўца маладога клёніка, зрэзаў яго і здзёр кару. Як-колечы ён прымацаваў да дрэўка палотнішча, надзеў на яго вяршыню бліскучы наканечнік і паставіў сцяг побач з сабой.

– Вось, братка, будзь цяпер з намі. Дапамагай нам, а мы дапаможам табе.

Сержант умацаваў канец дрэўка ў дзірване на сярэдзіне прагаліны – цяжкое палатно стромкімі складкамі ўпала да долу. Сержант, як вартавы палкавога каравула, хадзіў па сцяжынцы, услухоўваўся ў лясную глуш і пазіраў штораз на гэтую палымяную чырвоную птушку, якая быццам ціха драмала, да часу згарнуўшы свае агністыя крылы.

Дзень цягнуўся маркотна і доўга. Змарыўшыся за ноч моцна храплі хлопцы, нават дзед і той, закінуўшы ўгору аб скубаную бараду, выводзіў тоненькія рулады. Сержант часам падыходзіў да таго, хто больш за іншых вылучаўся гучнасцю, і далікатна кранаў яго нагой. Храп абрываўся адразу, але хутка пачынаўся зноў.

І вось суцэльны глыбокі цень заслаў роў. Спачатку бліскуча ззялі бярозкі на тым баку, але ўсё меней і меней было таго бляску. Дол стаў змрочны, настойлівей дыхнула грыбной вільгаццю і сырасцю. Толькі неба

яшчэ блішчэла, поўнілася святлом, цеплынёй. Доўгі дзень паціху дагараў, на зямлю аднекуль выпаўзала ноч.

Сержант пабудзіў людзей. Першы ўзняўся Жук, затым дзед і Нупрэеў. Яны адразу ўбачылі сцяг, хуценька падышлі да яго. Жук пачціва разгарнуў палотнішча за яго ражок, нехта ўздыхнуў перарывіста, цяжка. Нупрэеў сказаў:

– Вось бы так ісці пад сцягам. Але дзе там: нельга.

Узняліся і старшына з Калдобінскім. Моўчкі сапучы спрасоння, абыякавы да ўсяго, Калдобінскі накручваў лубяныя анучы, а Агальцоў падскочыў да сцяга і бесцырымонна варухнуў яго.

– Ого, баявая птушка, відаць, – сказаў старшына. – Дзіркі на сцягу – гэта лепей за ордэны. Адразу відаць, як і што. А чаго гэта ты яго наладзіў, як на страявы агляд? – звярнуўся ён да сержанта.

– А так, – ухіліўся ад размовы Пятрусь.

– Ну і правільна. Сцяг павінен быць угары.

Калі ўсе ўзняліся з долу і ўзялі рэчы і зброю, сержант строга запытаў, пазіраючы ў чорныя і, здаецца, ужо лагодныя старшыновы вочы:

– Ну дык вы што? З намі ці ад нас?

– За каго ты мяне лічыш?– абурыўся Агальцоў– Я ж не такі яшчэ злыдзень, каб савецкага сцяга цурацца. Гэ! – крыкнуў ён да Калдобінскага, які ўсё корпаўся над сваім набыткам. – Выходзь строіцца!

І людзі выйшлі на сцежку. Сержант стаў наперадзе і ўрачыста разгарнуў сцяг. Задаволена пакашліваў Нупрэеў, тытунёвым дымам адганяючы камароў, ухмыляўся дзед, а на ўсмешыстым твары Жука ззяла шчырая радасць. Толькі Калдобінскі моўчкі стаяў ззаду ўсіх, і старшына пільна паглядзеў на яго.

У рове цямнела, невыразна расплываліся твары людзей, але яны, здаецца, адразу падабрэлі, ажываліся і павесялелі, успомнілі нядаўнія дні, калі яны былі не акружэнцы, не лясныя бадзягі, а байцы рот і палкоў. Побач былі разумныя камандзіры, была зброя, і яны мелі сілу. Іх напаткаў нялёгкі лёс, яны шмат папакутавалі, але ўсё ж не скарыліся. Разгорнуты сцяг абудзіў у іх было прытупелае пачуццё вайсковай годнасці, надаў спрыту, і яны хуценька і старанна пастроіліся па два.

– Раўняйся! – камандаваў сержант. – Смірна!

Ён не бачыў, але адчуваў у цемры, як трохі паспешліва выцягся старшына, як расправіў згорбленыя плечы Нупрэеў, як няўмела яшчэ патупаў нагамі дзед, прыстройваючыся на левым флангзе. Потым усе дружна з маўклівай урачыстасцю ў сэрцах пакрочылі па сцежцы.

І яны ішлі так, не дужа згодна і не ў нагу, але адной кучкай – шорхалі па сцежцы іх стаптаныя падэшвы, ціхенька шапацела ўгары цяжкае палотнішча сцяга. Ніколі яшчэ з таго страшнага дня не было так спакойна і радасна ў Петрусёвым сэрцы. Не бяда, што сталася столькі пакут, усё перажытае быццам засталося ззаду, а цяпер над ім – родны сцяг, побач добрыя людзі. А калі мо' здарыцца не стане яго, не стане Нупрэева, дзеда, Агальцова, – знойдуцца другія смелыя рукі і гэтак жа высока ўзнімуць над галовамі важкі, імклівы, трапяткі і прызыўны чырвоны сцяг. Ад тае думкі спакойна неяк і надзейна стала ў хлопцавым сэрцы, і ён нават падзівіўся, як мог толькі баяцца за сваё жыццё, такое маленькае і нязначнае ў мільённай грамадзе іншых чалавечых жыццяў.

Раздзел дзевяты

Калі аўражная сцяжынка прывяла байцоў да дарогі, над прасторамі ўжо добра ўсталявалася летняя ноч.

Перш, чым вылезці на дарожны насып, Пятрусь

прыслухаўся – было ціха, толькі пад мастком маркотна булькаў ручай ды недзе, захліпаючыся, квакалі жабы. Аднак гарэзная весялосць ужо прайшла, трэба было вельмі асцерагацца, і Пятрусь, зняўшы палотнішча з дрэўка, зноў упакаваў яго ў рэчавы мяшок. Тады хлопцы нясмела яшчэ ўзлезлі па адхону – Пятрусь з Агальцовым наперадзе, астатнія ззаду. На дарозе яны зноў агледзеліся і ўслухаліся і, поўныя ўвагі, паціху пайшлі на ўсход.

Увесь час Пятрусь пільна глядзеў наперад і штораз азіраўся назад, каб у час заўважыць якую небяспеку. Але навокал было ціха. Невядома, ці былі дзе вёскі, мо' скрозь ляжалі пустыя палі, бо нідзе не бачна было ніводнага агеньчыка, не чутна ніводнага чалавечага гуку.

Аднойчы ззаду нагнала іх нейкая машына. Яна фарамі бліснула над алешнікам, хлопцы шаснулі за канаву, паляжалі крыху, прапускаючы яе, і зноў выйшлі на дарогу.

Колькі часу яны ішлі так, ніхто і не прыкмеціў нават. Ісці было лёгка, спорна крочылі ногі па гладкай дарозе, наўкола ляжала маўклівая ноч.

У нейкай нізіне яны натрапілі на змрочны сілуэт пакінутай машыны. Агальцоў першы асцярожна абышоў яе, зазірнуў у расчыненую кабіну, памацаў там нешта. Навокал не было больш нікога, высока задраўшы кузаў, машына пярэднімі коламі стаяла ў канаве. Хлопцы таксама спыніліся, цікавячыся, што гэта старшына даследуе там. Сержант ужо хацеў паклікаць яго, каб ісці далей, калі Агальцоў крыкнуў з кабіны.

– Гэй, каго пракаціць? Займай месцы!

Пятрусь падумаў, што хлопец жартуе, але той і сапраўды нешта надумаўся і, лязгаючы жалезам, штосьці шукаў. Нарэшце, відаць, знайшоўшы, забег наперад, за радыятар, і гукнуў Жука.

– Давай крутані.

Жук узяўся круціць ручку, а старшына ўсё лязгаў нечым у кабіне, і, нарэшце, на здзіўленне ўсіх, машына завялася.

– А ну, давай штурханём трошкі! – зухаватым шафёрскім тонам закамандаваў старшына. – Раз-два, узялі! А ну, давай, мацней штурхай!

Не цямячы яшчэ, навошта гэта трэба, людзі сышлі ў канаву і ўперліся рукамі ў радыятар. Старшына моцна газануў, і машына паволі выпаўзла на дарогу.

– Сядай, пяхота, газанём пару кіламетраў! – камандаваў Агальцоў.

– Пастой! Куды сядай? – запярэчыў Пятрусь. – А хто павязе?

– Хто? Вось дзівакі! Шафёр трэцяга класа старшына Агальцоў, вось хто.

– Каб ты ў канаве нас не падушыў, шафёр гэтакі, – сказаў Нупрэеў.

– Ты што, не верыш? – здзівіўся старшына. – Запытайце ў Жука.

Жук сціпла пацвердзіў:

– Ага. Старшына да службы год машыну вадзіў.

– Чуў? Цэлы год. Такі ж самы, брат, цудоўны драндулет ЗІС-5.

Пятрусь маўчаў і не ведаў, як паставіцца да гэтай новай задумы старшыны. Было вельмі спакусліва праехаць колькі кіламетраў на машыне, але зноў жа было вельмі боязна за сцяг. Трапіўшы ў рукі ворага, ужо наўрад ці ўдалося б у другі раз уратаваць яго, а трапіць да іх у рукі з аўтамабілем было не дужа хітра. Сяржант усё разважаў і вагаўся, але вось з-за пагорка наперадзе зноў віхлянуліся ў небе далёкія сінявата-празрыстыя промні аўтамабільных фар. Яны ўздрогнулі, ляглі ніжэй, потым павярнулі ўздоўж дарогі, і пад імі выразным

гарбом абмаляваўся чорны пагорак.

– Залазь хутчэй, лажыся ў кузаве, – крыкнуў старшына.

Хлопцы кінуліся ў машыну, а Пятрусь ускочыў у кабіну і сеў побач з шафёрам. Старшына замітусіўся, рукамі хапаўся за рычагі, доўга не мог уключыць задні ход, машына торгалася, але не рухалася з месца. Старшына лаяўся, трэба было як найхутчэй развярнуць яе, каб вызваліць дарогу. Ён моцна газануў, машына ўздрыгнула, ірванулася назад, і яе заднія колы апынуліся ў канаве.

– Каб ты здох, чортаў дрындулет! – вылаяўся Агальцоў і выскачыў з кабіны. – Уцякай з дарогі! – гікнуў ён людзям.

А сустрэчная машына хутка набліжалася. Гонкія промні яе яркіх фар ужо стрыганулі над галовамі людзей, і з-за пагорка вынік асляпляльна белы пук святла. Нупрэеў, дзед і Калдобінскі кінуліся за канаву, Агальцоў застаўся на дарозе. Не ведаючы, што надумаў старшына, але мімаволі падпарадкоўваючыся яго ініцыятыве, сержант аддаў Нупрэеву рэчавы мяшок, а сам прыпаў да ЗІСавых загрузлых колаў.

А старшына адкрыта стаяў на дарозе і чакаў. Яго спрытная постаць у цесна напятым нямецкім мундзіры, нямецкі аўтамат на грудзях ужо асвяціліся фарамі – старшына спакойна зрабіў крок наперад і ўзняў руку. Машына яшчэ наблізілася, уперлася святлом у перакулены аўтамабіль і паклала на ягоным кузаве доўгі старшынoвы цень. Сержант прыціснуўся да колаў і наставіў аўтамат у бліскучыя фары. З кабіны адтуль ніхто не вылазіў і, выкрыкваючы штосьці нямецкае, Агальцоў, не марудзячы, падаўся туды.

Але з машыны, пэўна, прыкмецілі нешта, бо хтосьці адтуль спалохана крыкнуў па-нямецку, а Агальцоў, не знімаючы з грудзей аўтамат, разануў чаргой у дзверцы. Пятрусь у думках вылаяў старшыну за такую неасцярожнасць, але, зачараваны яго адвагай, сам кінуўся туды. У цемру з машыны мільганулі некалькі

постацей, і неўзабаве з абочыны грымнулі пісталетныя стрэлы. У пярэднім ветравым шкле бліснулі дзіркі. Сержант даў у цемру доўгую чаргу, і ад таго, здаецца, стала ціха.

Тым часам падбеглі астатнія. Агальцоў ужо цягнуў да канавы нежывога шафёра. Пятрусь забег з другога боку гэтай машыны і рвануў ручку дзверцаў. На падножку з машыны нязграбна вывалілася другое нежывое цела – сержант гідліва пхнуў яго нагой на ўзбочыну. На сядзенні ўжо з’явіўся Агальцоў і пачаў абмацваць незнаёмыя рычагі.

Усе хваляваліся і, без патрэбы спяшаючыся, кінуліся да высокага борта. Жук стаў на падножку. Старшына няўпэўнена пачаў разварочваць машыну. І раптам з кузава пачуўся спалоханы, разлютаваны дзедаў крык:

– Э-е-е! Немец! Рукі ўгору! Ах ты, тварына такая-сякая! Здавайся!

Ускочыўшы ў кузаў, сержант сапраўды там убачыў нейкую цёмную постаць, што сядзела на запасным коле. На назе яе нешта бялела, пэўна, павязка, постаць не кідалася на людзей і, здаецца, была без зброі.

– Дойч?[2] – злосна крыкнуў сержант, адхінаючы старога, які ўсё пяўся да яго са сваёй стрэльбай.

– Я, я, – казаў той. – Іх бін фон Эстэррэіх. Эйн Фервундэтэ...[3]

Голас яго дрыжэў, ён баяўся. Агальцоў тым часам развярнуў машыну, трэба было хутчэй ехаць, і ён крыкнуў з кабіны:

– Усе?

– Усе, – сказаў Нупрэеў. – Э, не. Пастой. Калдобінскага няма. Гэй, дзе ты? – нягучна крыкнуў у цемру баец. Але цемра маўчала.

– Толькі ж быў, са мной яшчэ ў траве сядзеў, – заўважыў дзед.

– Калдоба!!! – зычна паклікаў старшына, і таксама цішыня была ў адказ. – Ах ты, гад смярдзючы! – злосна закрычаў тады Агальцоў. – Уцёк. Зматаў да цешчы на бульбачку, паразіт.

Сержант аж уздрыгнуў ад тае навіны, і мурашкі пабеглі па яго ўспацеламу целу. Хлопец усхапіўся і кінуўся да Нупрэева.

– Сцяг! Дзе сцяг?

– Тут, вось. Сцяг то я не выпушчу, а таго падлюгу вось выпусціў, – спакойна сказаў Нупрэеў. – Я ўжо раней заўважыў: нядобрае ўзяў ён у душу. І вось не дагледзеў.

– Ах ты вужака падкалодная! Ах слізняк паўзучы! Ну скажы ты, – абураўся Агальцоў, стоячы на падножцы. І раптам старшына на ўсё горла закрычаў у ноч:

– Гэ-гэй! Гад Калдоба, на тым свеце знайду! Не схаваешся, чуеш?

У сержанта ад усёй гэтай нечаканасці аж балюча закалола ў галаве, і ён абапёрся на кабіну. А тут яшчэ немец гэты сядзіць у кузаве, не ўцякае і, як загнаны падстрэлены воўк, чакае вырашэння свайго лёсу.

– Ну што там да яго прынюхваецеся. Кулю ў лабаціну ды гайда, – злосна ўсхапіўся старшына.

– Дай я яго! – іррвануўся да немца дзед, тыцкаючы ў ягоны твар рулю вінтоўкі.

Але Пятрусь не хацеў зараз забіваць гэтага немца. Стрымліваючы ў сабе злосць да ворага, хлопец прыпамятаў разгром палка, шматлікія людскія смерці і сваё пакутнае бадзянне. Ад тых успамінаў у хлопца адразу прарвалася прага помсты, і ён рашыў у зручным для таго месцы спатоліць сваю душу. Ужо ён пакажа гэтаму фашысту сваю сілу.

– Не чапай, – сказаў ён дзеду. – Пачакай трохі. Мы з ім як след расправімся.

– Што чакаць? – злаваўся дзед. – Яны нас б’юць не чакаючы, а нам іх нельга?

– Нельга. Глядзіце, каб не скочыў. Паехалі.

Агальцоў уключыў фары – шырокае святло легла на дарогу, машына рванулася, і яны паехалі на ўсход. Спачатку новы вадзіцель асцерагаўся хуткай язды, але спакваля, налаўчыўшыся, прыбаўляў газу, і машына хутка імчала па добрай дарозе. Наўкола ляжала ноч, было ціха.

– Калі дзе сустрэчная ці абгон, – кладзіся ўсе ў кузаве. А немца прыкончыць. Нашто пакінулі? – крычаў з кабіны Агальцоў.

Стоячы за кабінай і абапіраючыся на яе дах, сержант усё думаў, што рабіць з немцам. Дрэнна, што ён не можа з ім паразмаўляць па-нямецку, а то ён запытаў бы, што яму спатрэбілася на чужой зямлі. Але і так нічога – ён яшчэ знойдзе спосаб дапячы гэтаму фашысту.

Перад самым золакам, калі неба на ўсходзе добра праяснілася і прытушыла бляск зор, яны пад’ехалі да нейкай вёскі. Дарога ішла пад адхон, абапал яе стаялі пакручастыя, закаржэлыя ад старасці вербіны, на аколіцы нечакана бліснуў парэнчамі мост. Агальцоў зменшыў хуткасць, збочыў і прыпыніўся:

– Ну, як? – гукнуў ён з кабіны. – Злезем ці далей газаваць?

У кузаве маўчалі. Дагэтуль усё ішло добра, вёска здавалася пустой і соннай, і Пятрусь запытальна зірнуў на Нупрэева. Той сядзеў ля борта з нарыхтаванай зброяй і неяк па-маладому ўсміхнуўся:

– Давай, газуй, – сказаў Пятрусь, зноў адчуваючы ў сабе гарэзную зухаватасць удачы. Дагэтуль ім шанцавала, і думалася, што і далей усё будзе добра.

У кузаве прыгіналіся, на ўсякі выпадак ямчэй сціснуўшы зброю, Агальцоў у кабіне нешта крыкнуў

Жуку, машына ірванулася, як спалоханы стаеннік, і ўскочыла на мост. Тут наперакор усім правілам руху старшына даў такога газу, што аж захісталіся палі, шалёны вецер ірвануў валасы сержанта, калі ён выглянуў наперад. Яны шалёна ляцелі па пустой соннай вёсцы, і Пятрусь баяўся ўсё, каб самае недарэчнае хіба не напаткала іх. Праламаць сабе голаў аб які-небудзь плот і згубіць сцяг было вельмі магчыма.

Аднак яны ўдала мінулі вёску і зноў выехалі ў поле. Тым часам пачало світаць. Бачны сталі змрочныя, яшчэ сонныя палі, дарога-струнка бегла цераз хмызняковыя прасторы. Трэба б ужо спыніцца ды знікнуць дзе, але Агальцоў, відаць, цягнуў да апошняй магчымасці, а сержант, пакуль не бачачы небяспекі, таксама маўчаў у кузаве, і яны ўсё ехалі і ехалі. Перасякаючы ўзгорак у адным месцы, машына ўвайшла ў выемку. Абапал дарогі высіліся жаўтаватыя абрывы, а на іх высока ўзнеслі свае шапкі густыя галіністыя сосны. Унізе пад тымі соснамі другім лясным ярусам дружна буяў хваёвы маладняк, і з таго маладняку раптам нешта мільганула на дарогу. Машына якраз пераадолела самы пагорак і цяпер шпарка імчалася ўніз. Толькі, калі ўжо гэтая ўпаўшая штуковіна апынулася перад самым радыятарам, Пятрусь сцяміў, у чым справа, і жахліва крыкнуў у кузаве:

– Граната!!!

Але перш, чым яны паспелі што-небудзь зрабіць, наперадзе ірванула, сцебанула па твары пяском. Машына ўрэзалася ў нешта, і Пятрусь, не ўтрымаўшыся, адарваўся ад яе і паляцеў на глiністыя камякі адхону. Працяты спалохам і нечаканасцю, ён, аднак, хуценька ўскочыў і, гатовы абараняцца, скаціўся ў канаву. Там ужо ляжаў Нупрэеў, перавернутая набок машына закапалася буферам у зямлю. Ушчэнт разбіты, пакарэжаны радыятар струменіў на гліну гарачую ваду.

Аднак, дзе ж былі ворагі? Пятрусь угледзеўся ўгору, у сасоннік, і гучная лаянка яго, у якое вылілася ўсё – і здзіўленне, і абурэнне, і палёгка – дзіўна прагучэла ў ранішняй цішы. Над разбітай машынай на абрыве стаялі

чатыры чалавекі і мелі такі выгляд, нібы раптоўна ўбачылі нейкае дзіва, ад чаго ў іх змярцвелі языкі і скавала рухі. Прыгнуўшыся і выцягнуўшы наперад шыі, яны трымалі нацэленую на машыну зброю і, здавалася, скамянелі так, разявіўшы раты. Толькі ўчуўшы Петрусёву лаянку, яны, усе чацвёра, закрычалі нешта і збеглі на дарогу.

Так перад сержантам з’явілася чацвёра зусім яшчэ маладых пагранічнікаў у зялёных шапках, з зялёнымі пятліцамі і з трохлінейкамі ў руках.

Адчуўшы новы паварот справы, з перакуленай машыны вылез, пэўна, упершыню напалоханы старшына, следам за ім, кульгаючы, выбраўся Жук, узняўся Нупрэеў з канавы і аднекуль з-за кузава з’явіўся дзед – ён цягнуў за сабой збянтэжанага кульгавага немца. Усе, здаецца, былі жывыя, толькі машына пакалечылася ўжо без усякай надзеі на папраўку.

– Вы, блазнюкі безгаловыя, салагі несалёныя, што нарабілі?! – накінуўся на пагранічнікаў старшына. – Чорт бы вам рукі паабламваў за вашу гранату, трэба ж было пагубіць такую цудоўную каламажку!

Пагранічнікі ніякавата ўсміхаліся – яны, відаць, і напалохаліся, убачыўшы, каго падарвалі, і яшчэ больш узрадаваліся гэткай нечаканай сустрэчай са сваімі.

Ужо днела, і, каб не начакацца на дарозе чаго благога, байцы ўзлезлі на адхон, адышлі ў лясок і тады толькі адчулі, што ў каго баліць. У Петруся вельмі садніла спіна, але ён маўчаў. Ціха стагнаў нешта Нупрэеў, а Жук дык быў ажно паранены асколкам у нагу. У гушчары яны спыніліся, Агальцоў зняў з Жукавай нагі бот і пісталетнай праціркай выкалупаў з раны пад каленам невялічкі кавалак металу. Пагранічнікі далі індывідуальны перавязачны пакет, яны вельмі бедавалі на сваю няўдачу, а старшына знарок злосна ўсё пакрыкваў на іх. Жук крыва ўсміхнуўся, пакуль яго перавязваў сябра, і ўсё казаў, супакойваючы сябе і людзей:

– Нічога, нічога. Загоіцца.

Пятрусь агледзеў байцоў.

– Здаецца, нашы сілы растуць, – не тоячы задавальнення, сказаў ён, пазіраючы на пагранічнікаў. Усе яны былі зусім маладыя, відаць, першага года службы, сціпла тупілі вочы, пачціва пазіралі на сцяг і крыху баязліва – на старшыну.

– Ага, з вамі пойдзем, калі не прагоніце.

– А куды вы ідзеце? – знарок запытаў сержант.

– Куды? Вядома куды: на ўсход, – адказаў байчэйшы з іх, прыгожы з твару хлапец.

– І даўно ўжо ідзяце?

– Тыдні з два, мабыць. Як пад Лідай разбілі наш атрад, так і ідзём.

– І што гэта вы ўздумалі нас падбіваць?

– А мы ўжо гэтак чатыры машыны падбілі, і аднаго матацыкліста.

– І мост падпалілі, – дадаў другі хлопец з дробным рабаватым тварам.

– Ну, добра, – сказаў сержант, – значыць, з намі!

– Але.

– Дзед, – паклікаў Пятрусь, выглядаючы ў сасонніку старога. Ён падумаў, што трэба расквітацца з немцам, пакуль ёсць час і наўкола стаіць цішыня.

– Эге ж. Тут я, – азваўся той ззаду. Ён стаяў сівы, касмалявы, невялічкі, у даматканай шэрай світцы, а ля яго сядзеў зграбны, з забінтаванай нагой немец, праставалосы, немалады ўжо, з вялікімі загарэлымі залысінамі ў бялявых рэдкіх валасах.

– Дакументы, – строга сказаў сержант, працягнуўшы

руку да палоннага. Той нера зумеў, ускочыў на адну нагу і няўцямна залыпаў вачыма.

– Дакументы, дакументы давай, – сержант дакрануўся да яго нагрудных кішэняў. Немец зразумеў, нарэшце, дрыжачымі пальцамі адшпіліў гузік і выняў усё, што было там. Пятрусь, трошкі памятаючы з той нямецкай мовы, якую вучылі ў школе, пачаў перабіраць кніжачкі, паперкі, дакументы палоннага. У кожйай паперцы пяўся крыламі фашысцкі арол, стаялі невядомыя пячаткі з гэтай жа птушкай і свастыкай. З вайсковага білета даведаўся сержант, што ўласнік яго – грэнадзёр сапёрных войск, што яму 38 год і па нацыянальнасці ён аўстрыец. Там жа была невялічкая, досыць пакамечаная павестка, якая прадпісвала Ёгану Шольцу 12 красавіка з’явіцца на прызыўны пункт для службы ў вермахце. Асобна запакаваныя ў цэлафан хаваліся здымкі, іх было нямнога, і дзеля цікаўнасці Пятрусь разгарнуў іх. Да здымкаў чужынцаў займелі ахвоту і Нупрэеў з Жукам, яны цераз сержантава плячо таксама разглядалі спачатку Ёгана, маладога з вусікамі, потым Ёгана з жонкай, нейкую кампанію ля возера, групу маладых людзей у садку. Усё гэта было звычайнае, жыццёвае, хоць і не наша, незнаёмае, але зразумелае. Пятрусь бачыў чалавека ў яго жыцці – мірным ціхім жыцці ў нейкім далёкім горадзе Леабэне, сярод ладных вясёлых людзей, і нічога страшнага, фашысцкага не відаць было на іх простых усмешыстых тварах. А адзін здымак проста перавярнуў усе намеры хлапца, збіў яго з панталыку, і сержант не ведаў, як яму далей паставіцца да палоннага. На гэтым несамавітым з роўным абрэзам здымку Шолыд быў найбольш падобны на сябе цяперашняга – у цывільным адзенні ён сядзеў на гнутым венскім крэсле, а на яго каленях мясціўся, пэўна, сынок, маленькі, год чатырох, хуткавокі бялявы хлопчык. Абодва яны з радасным агеньчыкам у вачах пазіралі са здымка, і адна рэч, эдаецца, адкрыла Петрусю іншы, ужо зусім блізкі і знаёмы бок жыцця. Вяртлявы, відаць, гэты хлопчык, не вельмі дбаючы пра сваю позу, няспрытна прыткнуўся на бацькавых каленях і выцягауў да аб’ектыва сваю маленькую ножку. На старэнькім, пэўна, не першы год ношаным

сандаліку гэтае ножкі выразна прыкмячалася акуратная лапінка на задніку і невялікая дзірачка ў падэшве. І тады хлопец заўважыў яшчэ і пацёртыя малышовы штанцы са скручанымі чорнымі лямкамі праз плечы і нямудрагелісты паношаны пінжак самога Шольца, і яго агрубелыя вялікія рукі, што прытрымлівалі маленькае цела сына. Гэта была беднасць, яна адразу адкрылася хлапцу, які сам некалі меў блізкае знаёмства з яе такімі прыкметнымі праявамі. Пятрусь разгубіўся. Ён збіраўся адпомсціць палоннаму за свае крыўды і пакуты, а цяпер зразумеў раптам, што помсціць не было каму. У галаў хлапца шыбанула адразу дзесятак супярэчлівых незразумелых пытанняў, вырашыць якія зараз было не пад сілу.

Тады сержант прыхаваў у сабе сваю збянтэжанасць, паглядзеў на панылага ворага і заклапочана ўздыхнуў. Увесь выгляд палоннага быў вельмі ўжо мірны і звычайны, чалавечны; у насцярожаным позірку стомленых вачэй таіліся страх за жыццё і напружанае чаканне рвзвязкі. Нейкім знаёмым, перажытым сумам павеяла ал яго на заклапочанага хлопца, і ён моцна занепакоіўся. Што рабіць з гэтым аўстрыйцам, Пятрусь не ведаў яшчэ, але забіваць яго сержант ужо не меў сілы.

– Вось што: немца не чапай, дзед, – сказаў ён і адвярнуўся.

Раздзел дзесяты

У гушчары лесу байцы ладкаваліся на адпачынак.

Снедалі зноў адным хлебам – дарэчы, апошнім кавалкам у дзедавай сумцы. Праўда, у пагранічнікаў быў пачак трафейнага цукру-рафінаду, які яны гасцінна выклалі на агульны стол. Пры ўсеагульнай увазе дзед як-колечы раздзяліў гэты набытак на дзевяць частак і паглядзеў на старшыну, злоснага і галоднага, які сядзеў побач і ўсё бурчэў нешта пра харчовыя парадкі.

– А чаму не дзесяць? – запытаў сержант, паказваючы

вачыма на хлебныя кавалкі.

– А навошта дзесяць? – здзівіўся дзед. – Нас жа дзевяць.

Сержант бачыў не дужа схаванае прытворства ў вузенькіх дзедавых вачах, пазлаваўся на яго ўпартасць, але знешне спакойна напомніў:

– А немцу?

Дзед зноў пачаў лаяцца, праклінаць «германскую халеру», але ўсё ж аддзяліў патроху ад кожнага кавалка, і такім чынам на зрэбнай тарбінцы з’явілася дзесятая порцыя. Немец сядзеў тут жа, упёршыся ў дол рукой, і паныла назіраў за падзелам харчу.

Усе ўзялі сабе па кавалку, Жук падаў палоннаму яго долю. Той здзівіўся спачатку, нешта закруціў галавой, але ўрэшце ўзяў і спраўна ўплёў хлеб з цукрам, не пакінуўшы і крошак.

Сонца ўзнімалася над сасняком, у небе стаялі нерухомыя хмурынкі, у засені на траўцы яшчэ трымалася начная раса. Дзень меўся быць спякотны. Пятрусь вырашыў адпачыць да адвячорка, і хлопцы ахвотна палезлі ў небагатыя хваёвыя цені.

Пятрусь таксама прытуліўся пад ядлоўцавы куст, але добры сон так і не прыйшоў да яго. Зранку непакоілі мухі, потым спёка, а болып – нейкая насцярожанасць ад прысутнасці ў групе новых людзей і асабліва палоннага. Зноў жа начное знікненне Калдобінскага моцна ўразіла сержанта, прымусіла яго зірнуць і на свайго чалавека, байца, з другога боку. Як толькі прыпамінаў ён, што Калдобінскі часам стаяў на варце, калі спалі ўсе, і што ён шмат разоў мог украсці сцяг і знікнуць з ім, дык нейкая душэўная сутарга ўскалыхвала хлопца, і ён адразу абуджаўся з дрымоты.

«Хто яго ведае? – думаў Пятрусь, заплюшчыўшы вочы, – мо’ ён і не злыдзень, не здраднік, мо’ проста слабы баязлівы чалавек, ну і не вытрымаў, збаяўся. Мо’ гэта нават і лепей, што ён паціху знік без шкоды іншым, чым

калі б дзе ў крытычны момант сапсаваў якую справу. А немец? Што рабіць з ім? Агальцоў і дзед упарта дамагаюцца забіць яго, але знішчаць яго будзе ўжо зусім не па-людску. Відаць па ўсім, ён чалавек працоўны і не які там фашыст, паранены да таго ж. Але весці яго з сабой таксама рызыкоўна, як і пусціць да сваіх».

Надвячоркам, калі людзі зноў сабраліся ў сваю бясконцую дарогу, сержант крануў немца за плячо і паказаў галавой, каб той ішоў за ім. Палонны хуценька ўзняўся і з салдацкай гатоўнасцю падпарадкавацца, абапіраючыся на палку і прыступаючы на забінтаваную пятку, падаўся за сержантам. На яго твары ляжаў глыбокі сум чалавека, прыгаворанага да смерці.

Сержант адвёў яго так, каб не бачна было іх стаянкі, і ляпнуў па плячы.

– Не палохайся, страляць не буду, – сказаў ён, усміхаючыся. – Але не здумай ваяваць больш. А цяпер ідзі туды, – ён махнуў у напрамку дарогі.

Нешта бліснула ў вачах палоннага, ён устрапянуўся ўвесь і ўхапіўся за сержантаву руку. Петрусю здалося, што ён хоча пацалаваць гэтую руку, і хлопец вызваліў яе. А немец, моцна кульгаючы, хуценька падаўся да дарогі, штохвілінна азіраючыся, жаласліва неяк усміхаючыся. Урэшце ён, здаецца, пабег у гушчар.

Пятрусь задумліва пастаяў яшчэ на тым месцы. Ён не ведаў, ці так зрабіў, як патрабаваў вайсковы абавязак, мо’ ён і памыліўся тут, падараваўшы жыццё ворагу. Але неяк ён не мог забіць таго чалавека – такая ўжо, пэўна, была яго слабасць.

Калі ён вярнуўся адзін, старшына сустрэў яго позіркам, поўным здзіўлення:

– Пусціў?

– Пусціў.

– Дурань! – коратка вызначыў хлопец. – Пабачыш, як ён

заўтра табе галаву прастрэліць.

Рэштку таго дня яны паціху ішлі воддаль дарогі, але ўвесь час стараючыся трымаць яе ў полі зроку. Часам яна знікала за пагоркамі і ляскамі, але потым зноў з’яўлялася, бліскаючы дзе на павароце, ззяючы бялюткімі ізалятарамі на слупах. І ўсё пылілі, пылілі па ёй шматлікія аўтакалоны, матацыклы і фурманкі. Сержант са старшыной усюды, дзе бачна было, назіралі за ёй. Пятрусь маўчаў, сцяўшы вусны, а Агальцоў казаў, злосна бліскаючы чорнымі вачыма:

– Чакай, сцямнее – мы табе наладзім музыку.

Яму вельмі спадабалася ўчарашняя язда, і ён усё чакаў ночы, каб зноў захапіць «добры дрындулет». Але здарылася так, што ўжо ні старшыне і нікому з іх групы не давялося больш пракаціцца па спакуслівай ладнай дарозе.

Ужо незадоўга да захаду сонца яны ўсёй групай узняліся па духмянай збажыне на пагорак з некалькімі развалістымі старымі соснамі. Як выявілася зблізку, тут былі могілкі, недалёка ўнізе тулілася ў садках вёска. У Петруся яшчэ з дзяцінства захавалася да могілак нейкае няпэўна прыкрае адчуванне, і ён, пэўна, абмінуў бы іх, але трэба было ўгледзець, дзе апынулася тая дарога. Вузкай сцяжынкай між абкладзеных каменнямі магіл яны з Агальцовым падышлі да таўшчэзнай сасны, што некалькі асобна ад сваіх суродзічаў высілася над крыжамі на самай выспе. Нупрэеў з дзедам і астатнія байцы засталіся на вобмежку.

Дарога была недалёка. Яе стужка віднелася то там, то тут, перабягала нізінкі і хавалася за пагоркамі. Пятрусь ужо нагледзеў, куды кіраваць адсюль, каб не адбіцца ад яе да ночы, і тады нечакана ўвагу абодвух прыцягнула не зусім звычайнае відовішча.

Не дужа далёка, мабыць, кіламетры з два цераз нізіну, з-за пагорка з’явіўся на дарозе нейкі натоўп людзей. Адсюль нельга было разгледзець, было гэта войска, ці простыя людзі, як яны ішлі і што неслі з сабой. Але

было відавочна, што там вельмі многа людзей – галава гэтай працэсіі спускалася ўжо да нізу пагорка, а канца яшчэ не бачна было. Яна рухалася марудна, ці мо’ гэта здавалася так здалёку, вецер адносіў з дарогі ўзняты нагамі пыл.

Хлопцы ўпіліся вачыма ў тое шэсце, прыўзняліся за сасной. Агальцоў высока на лоб ссунуў свае прыгожыя бровы і няпэўна вымавіў:

– Немцы?! Ці не адступаюць?

Але гэта былі не немцы. Калі ўся калона выцягнулася на адхон пагорка, Пятрусь разгледзеў там знаёмыя постаці ў жаўтлявых, выгарэўшых кашулях, прыкмеціў, як бяссільна сунуцца яны па пыльнай дарозе, не ўзнімаючы ад зямлі сваіх ног. А абапал калоны праз колькі крокаў адзін ад аднаго з нарыхтаванымі аўтаматамі ў руках ішлі немцы.

Старшына таксама хутка зразумеў у чым справа, і яны паглядзелі адзін на аднаго тымі выразнымі кароткімі позіркамі, у якіх было і хваляванне, і рашучасць, і ўзаемнае разуменне.

– Слухай, давай назад, туды, дзе лясок! – шапнуў старшына, які, як заўсёды ў такіх выпадках, адразу ўзгарэўся імклівым намерам.

– Чакай, трэба палічыць, колькі іх.

Яны ўдвух, наколькі гэта было магчыма здалёк, палічылі канваіраў. У Петруся іх набралася трыццаць, у Агальцова – дваццаць шэсць.

– Шмат, халера, – сказаў ён.

– Шмат, а як зробім? – пытаў сержант, напружана думаючы, як адолець гэткую групу добра ўзброеных, гатовых да бойкі ворагаў. Але Агальцоў таксама не меў ніякага плана, а час ішоў, калона набліжалася, і трэба было нешта рабіць.

Хлопцы адскочылі ад сасны, кінуліся да сваіх.

– У ружжо – бегучы, крыкнуў Пятрусь. – За мной!

З усяе сілы ён пусціўся па збажыне ў лагчыну, за якой на другім пагорку пачыналася кустоўе і дзе павінна была недзе праходзіць тая дарога. Урассыпную за ім кінулася восем байцоў, лічачы і дзеда, які ва ўсіх вайсковых справах, як умеў, хадзіў пад маладых.

Абліваючыся потам і перакідваючы з пляча на плячо пацежалелы аўтамат, Пятрусь імчаў па кустоўі. Ён усё непакоіўся, каб не спазніцца выйсці на дарогу і каб не згубіць часам каго ў гэтых зарасніках.

Дарога ўрэшце з’явілася перад байцамі – яна тут пралягала па адхоне, зарослым алешнікам і ляшчыннікам. Месца было не дужа здатнае для засады, кустоўе нясмела тоўпілася крокаў у дваццаці ад дарогі і бліжэй не падступала да яе. Гэтая яе старана ад канавы ўзнімалася на пагорак, а тая адхоніста спускалася ўніз, дзе не дужа густое кустоўе хутка знікала і пачыналася сенажаць.

Тым часам вечарэла. Сонца вялікім чырвоным колам спускалася з небасхілу. Было цёпла, над кустоўямі і людзьмі мітуслівымі чародамі таўкліся камары.

Пятрусь зморана ўпаў пад бухматым кустом ляшчынніка, побач укленчыў старшына, да іх пакрысе сабраліся астатнія. Калона і немцы павінны былі неўзабаве з’явіцца, а як вызваліць палонных, ніхто не ведаў.

– Страляць, брат, нельга, – непакоіўся старшына. – Сваіх паб’ём.

Яны ўсё пазіралі ўправа, дзе з-за павароткі пачыналася дарога, чакалі і да болю ў галаве згадвалі, што зрабіць, як пабіць фашыстаў і не патрапіць у нашых. Але як ні думалі, а нічога надзейнага не прыходзіла на думку.

– Паслухайце мяне, старога, – азваўся ззаду дзед і падышоў да хлопцаў. – Калі вось што зрабіць. Калі выйсці адкрыта каму, скажам, і мне, і крыкнуць так

нашым: ратуйце, біце нёмцаў. Га? Можа і выйдзе?

– А нішто ўдумаў, – пагадзіўся старшына. – Толькі так: хай самі б’юць, усё ж іх вунь колькі! А мы для страху сыпанём паверху.

Не дужа гэта была надзейная задума, але іншай не ставала, і сержант мусіў згадзіцца.

– Дзед, а як жа ты са зброяй? – спытаў ён старога.

– А навошта зброя? Я так. Мірны жыхар быдта. Крыкнуў – і ходу. Каб толькі яны зразумелі.

Байцы разышліся па ўскрайку кустоў, ля Петруся непадалёку застаўся Агальцоў, з другога боку – Нупрэеў. Усе сцішыліся і ўставіліся вачыма на дарогу.

Першымі з тае калоны паказаліся з-за паваротki чатыры канваіры ў чорнай эсэсаўскай форме, са свастыкамі на рукавах. Яны нетаропка ішлі па дарозе, трымаючы на грудзях аўтаматы, адзін, сярэдні, адзеўшы рамянём на шыю, нёс кулямёт. За імі выніклі першыя шэрагі палонных. Наперадзе, абняўшыся, ішлі двое; адзін трымаўся за другога, відаць, мацнейшага сябра, моцна кульгаў, уся яго галава і нават вочы былі абвязаны акрываўленымі бруднымі бінтамі. Гэткія ж бінты часта мільгалі ў той калоне, усе ішлі вельмі марудна, а па баках, як сабакі на ланцугах, снавалі салдаты з аўтаматамі. Яны, пэўна, занепакоіліся зараз, уваходзячы ў лес, і, злосна пакрыкваючы на палонных, цясней збівалі калону.

Так уся гэтая грамада людзей сунулася ўсё бліжэй і бліжэй. Петрусёва сэрца паныла здрыганулася ў грудзях, калі ён убачыў, якія гэта знясіленыя і да таго ж многія параненыя людзі. Ці маглі яны здолець гэткую да зубоў узброеную і насцярожаную варту? Але змяніць намер было ўжо нельга, і неўзабаве ў пакутлівыя хвіліны чакання ля дарогі вынікла аднекуль маленькая, шэрая і такая несамавітая дзедава фігурка. У той жа час неспадзявана зычны яго голас гойкнуў над прасторамі:

– Браточкі! Бі фашыстаў! Нашы ў лесе!

Невядома, ці зразумеў хто яго крык, як тое здалося немцам, аднак з абочыны коратка тыркнула чарга – дзед пахіліўся, бы п’яны, хіснуўся ўбок і ўпаў на зямлю. А калона рухалася сабе далей, толькі, здаецца, штось сталася там, і рады яе скалануў невыразны і нерашучы, яшчэ мітуслівы рух.

Нейкая чорная віхура роспачы ад усведамлення няўдачы падхапіла сержанта. Нічога яшчэ не адчуваючы і дрэнна нават разумеючы, што робіць, ён усхапіўся з месца, каб кінуцца з аўтаматам на ворагаў, але Нупрэеў з долу стрымаў яго за нагу.

– Стой! Куды? Сцяг давай! Сцяг!

Пятрусь зразумеў чалавека, ірвануў з плеч клунак і выхапіў сцяг. Нупрэеў сунуў яму нейкі кій, і яны двума вузламі па рагах прымацавалі сцяг да гэтага несамавітага дрэўка. Апантаны ад крыўды дзедавай няўдачы Пятрусь выскачыў з падлеску і з разгорнутым сцягам кінуўся ў натоўп на дарозе. За ім узняліся астатнія і, ударыўшы з усяе зброі над галовамі людзей у калоне, атакавалі гітлераўцаў.

І тады нейкая незразумелая і неадчутая Петрусём сіла ўскалыхнула дарогу, і калона на ёй перастала існаваць. Людзі, бы мурашкі ў мравейніку, кінуліся ва ўсе бакі, адусюль загрымелі стрэлы, ва усіх кірунках панесліся кулі, ашалела дзёўбаючыся ў сухую зямлю, навылёт прабіваючы чалавечыя целы.

Падбягаючы да канавы, Пятрусь адчуў, як нейчая чарга сцебанула па палотнішчы, хлопец ірвануў сцяг да сябе і, абараняючыся, ускінуў руку з пісталетам. З дарогі ў яго цаляў аўтаматам рыжы немец, але толькі на момант мільганула ў зроку яго постаць, як зараз жа ён знік, некім збіты ў канаву. Немец крутнуўся, бы вужака, сілячыся ўхапіць упушчаны аўтамат, але сержант стрэліў у ворага і ўзбег на дарогу. Перад яго вачыма ў ашалелай разлютаванай барацьбе мільгалі нейчыя спіны, рудыя твары, нехта босы скочыў цераз канаву,

нехта ўпаў побач. Сержант усхапіўся, крыкнуў: «Смерць гадам!» і зноў матлянуў над сабою распушчаным шоўкам сцяга.

Стрэлы аднак хутка заціхлі, але ўсюды раўлі, крычалі, лаяліся людзі. Да Петруся падскочыў загарэлы потны хлопец у расхлістанай гімнасцёрцы, ужо з аўтаматам – па яго радасным і ўзрушаным твары цяклі слёзы шчасця. Адусюль да сцяга кінуліся ўзброеныя і бяззбройныя людзі, і тады сержант зразумеў, што гэта перамога. Але радавацца было некалі, хлопец імгненна вызначыў становішча і закрычаў, перамагаючы стукат уласнага сэрца:

– У лес, таварышы! У лес, угору!

Аднак, ап’яненыя перамогай, яны спазніліся зрабіць гэта. Ззаду, з-за павароткі раптам загрукалі нейкія незвычайна гучныя стрэлы – гулкія і паважныя. Нібы хто нетаропка стукаў па дзежцы, і наўскасяк цераз дарогу прайшлася чарга разрыўных буйнакаліберных куль. Баец, што ў гэты час бег тут, войкнуўшы, упаў вобземлю; ля канавы, закінуўшы ўгору рукі, упаў другі; нехта жаласна залемантаваў ззаду. Людзі хіснуліся ад дарогі і кінуліся ў лес. Сержант яшчэ крыкнуў, каб усе беглі ўгору і, падхапіўшы сцяг, падаўся да кустоўя. Побач цяжка бег Нупрэеў. А транспарцёр з дарогі люта паліў разрыўнымі, курылася пылам зямля, нібы яе секлі бізуном, і, гулка лопаючыся, востра пырскалі ў кустоўі тысячы асколкаў. Кідаліся з боку ў бок, беглі і падалі людзі.

Нечаканы гэты паварот так добра скіраванай справы аднак ужо не збянтэжыў Петруся. Да яго вярнулася цвярозае разуменне ходу падзей і ён уцяміў, што галоўнае зараз – не разгубляцца па лесе, вытрымаць адзіны напрамак і найхутчэй адарвацца ад ворага. Цяпер толькі зразумеў хлопец, што доўга весці бой на дарозе яны не мелі ніякай магчымасці, бо з двух бакоў да ворага кожную хвіліну з’яўлялася падмацаванне. У тым была самая вялікая хіба сённяшняй бойкі. Кулі ўсё хлёстка трэскаліся кругом, шархацелі, асечаныя імі, галінкі; наперадзе, ззаду і па баках беглі людзі. Пятрусь

таксама бег і ўсё азіраўся, каб не адстаў дзе Нупрэеў, бо калі б што здарылася з хлопцам, дык спатрэбілася б замена да сцяга.

Але паступова страляніна пачала сціхаць, недзе на дарозе яшчэ трашчалі чэргі, але куль ужо не чутна было. Хмызняк таксама радзеў, пэўна, збіраючыся скончыцца. Напаткаўшы вузенькую лесавую дарожку Пятрусь з Нупрэевым пайшлі па ёй, ззаду ішло некалькі байцоў, і хутка яны выбіліся на лугавіну. На ўсім прасцягу той лугавіны з узлеску выходзілі людзі, яны брылі, не ведаючы куды, толькі б далей ад ворага. Па зямлі ўжо слаўся вячэрні змрок, над сырымі мясцінамі шарэла пара, чырвонымі водбліскамі свяціліся хмаркі над лесам, а на ўсходзе запаліліся першыя зоркі. Каб сабраць людзей, Пятрусь спыніўся на лузе і крыкнуў:

– Ге-гей! Давай сюды!

Байцы павярнулі ў яго бок, а сержант з Нупрэевым стаялі на купіне і выглядалі сваіх. Балюча сціскалася сэрца ў абодвух ад думкі, што не ўсе выйдуць з таго лесу. Вядома, шкада было ўсіх тых, хто застаўся на дарозе, хто не дабег да свайго выратавання, але асабліва ныла ў грудзях за сваіх сяброў. Пятрусь так і мітусіўся позіркам па лузе, выглядаючы двух таварышаў, і здавалася хлопцу ў той час, што нікога у яго не было даражэйшага ў жыцці за старшыну і Жука. Людзі ўсё сыходзіліся да яго, ужо набралася чалавек з паўсотні, прыйшло двое пагранічнікаў, а разведчыкаў усё не было.

Яны, аднак, з’явіліся апошнімі ўжо ў гэтай паўсотні ўцалелых, узрушаных і ўзрадаваных людзей, якія з ажыўленай гамонкай тоўпіліся ля сцяга, утаймоўваючы сваё хваляванне і стому. Пятрусь здалёку яшчэ заўважыў хлопцаў – тыя нешта на сабе цягнулі. Людзі таксама звярнулі позіркі ў іх бок – бачна было, што яны неслі чалавека.

Калі хлопцы наблізіліся, байцы расступіліся, даючы ім дарогу да сцяга, які трымаў сержант. І двое былых разведчыкаў моўчкі паклалі ў траву перад ім маленькае

нерухомае дзедава цела.

Змрочны і строгі ўзняўся з купіны Пятрусь, зняў пілотку Нупрэеў, у маўклівай суровасці паўсталі вакол незнаёмыя байцы. Боль і зацятая суровасць былі на тварах людзей. А дзед ціхенька ляжаў на траве, звярнуўшы да неба свой маленькі касмылявы тварык, і нешта добрае, спакойнае і светлае было ў выразе яго незаплюшчаных вачэй.

Пасля доўтага маўчання сержант сказаў людзям:

– Вось ён дапамог вам. Дзякуйце яму!

Петрусю было вельмі балюча і маркотна ад гэтай смерці блізкага чалавека, аднаго з тых, хто сваімі клопатамі вярнуў да жыцця яго самога. На момант у яго вярнулася сумненне ў правільнасці ўсяго, што ён з хлопцамі нарабіў сёння. Загінуў вось дзед, а колькі яшчэ жыццяў засталося там, на дарозе і ў лесе. Але ён успомніў тады пра свае нядаўнія пакуты, пра людскія беды і небяспеку, што навісла над краінай, і хлопец перастаў сумнявацца. Ён паглядзеў на тых, што выратаваліся ад ганьбы і здзеку палону, – гэта іхняе жыццё і волю абараніў дзед і многія тыя, што ўжо не ўзнімуцца з долу. Дарагая цана! Калі б толькі людзі доўга памяталі тое і былі ўдзячныя, думаў Пятрусь.

Старога пахавалі на ўзвышыстай імшарыне непадалёку. Стрэлаў не рабілі: шкадавалі патронаў. А калі закідалі неглыбокую магілку, Жук выразаў у кустоўі бярозавы калок, абстругаў яго і чарнільным алоўкам напісаў на вільготнай ад соку драўніне: «Тут пахаваны дзед-чырвонаармеец, які загінуў за Савецкую Радзіму». Ён утыркнуў палку ў дзярністы дол і, паскрэбшы заросшую патыліцу, падумаў, што трэба б напісаць яшчэ і прозвішча нябожчыка. Але як звалі дзеда, хлопец не ведаў. Тады ён уздыхнуў і пабег на лугавіну, дзе сержант строіў людзей, каб рушыць далей у цемру ночы, якая ўсё шчыльней ахінала прасторы.

Раздзел адзінаццаты

Шэсцьдзесят два чалавекі вёў сержант невядомымі дарогамі, праз палі і лугі, праз маўклівыя чорныя пералескі. Людзі, змораныя хадой і знясіленыя без харчавання, паслухмяна ішлі за ім, за згорнутым чырвоным сцягам на самаробным дрэўку, што хіліўся на сержантавым плячы, – ішлі і не пыталіся, куды ён вядзе іх. Зрэшты, пытацца і не было патрэбы: уперадзе на небасхіле ўсю ноч палалі палахлівыя водбліскі далёкага бою, – коратка пыхалі, гаслі, узгараліся з новым запалам, дрыжэлі хваравітым нервовым святлом, якое, здавалася, вось-вось загарыцца ва ўсю сілу і асвеціць ноч.

Зноў здарылася так, што, не аб’яўляючыся нікому, нічога ні ад каго не патрабуючы і не вытлумачваючы, сержант стаў камандзірам гэтых людзей. Хлопец разумеў, што прычынай таму – не ягоныя нейкія якасці – розум ці вайсковае ўмельства, не тое, што ён разам з іншымі ратаваў іх. Уся прычына ягонага старшынства была ў тым сцягу, з якім ён тады ўскалыхнуў натоўп, з якім збіраў да аднае грамады гэтых байцоў. І Пятрусь не схаваў яго ў Нупрэеў мяшэчак, а, прыладзіўшы дрэўка, узняў над сабой, думаючы, што цяпер небяспекі меней, бо іхняя сіла куды пабольшала. Вядома, што чалавеку са сцягам нельга было не верыць, і людзі верылі яму, ішлі за ім, і ён з усяе сілы імкнуўся не ашукаць іх давер’я.

Побач з Петрусём ішоў Нупрэеў. Старшыну сержант выправіў наперад, у якасці дазора, каб не трапіць у якую пастку. А ззаду за імі шавялілася ў змроку калона людзей, якія пазбеглі пагібелі і нечакана сталі байцамі. Палавіна гэтых байцоў не мела зброі. Тыя трыццаць аўтаматаў, што ў кароткай сутычцы адабралі ў гітлераўцаў, апынуліся ў самых смелых і самых дужых, – сержант меў вялікую надзею на іх. Астатнія былі слабыя, многія параненыя. Трэба было недзе спыніцца, накарміць галодных людзей, перавязаць раны, размеркаваць невялікую колькасць боепрыпасаў, што захаваліся ў іх. Трэба было падрыхтавацца: яны, здаецца, набліжаліся да фронта, а перайсці яго з гэткай грамадой без бойкі было, бадай, немагчыма.

Блытаныя палявыя сцяжынкі і лесавыя дарожкі за ноч завялі байцоў у нейкую бясконцую забалочаную глухамань. Ужо колькі часу ішлі яны, і ўсё цягнуліся па баках хмызнякі, ельнік, імшарыны. Гадзіны з дзве даўжэзнай вужакай вілася перад імі вузенькая сцяжынка. Людскія ногі ўвесь час грузлі ў мяккім доле, набіралі вады дзіравыя падэшвы. Часам зусім было небяспечна сунуцца ў заплыўшую ржавай муццю дрыгву, якая ледзь трымала чалавека. Але вяртацца не было куды, а ратунак быў толькі наперадзе.

На маўклівай лясной дарозе напаткала іх цёплая задумлівая раніца. Недзе за шэрымі хмарамі ціхенька ўзнялося на небасхіл нябачнае сонца. Трава і хмызняк з ночы стаялі сухія, без расы, нізка над дарогай мільгалі імклівыя ластаўкі. Усе прыкметы былі на дождж, але ён збіраўся неяк вельмі неахвотна. І раптам у чуйнай ранішняй цішы недзе далёка-далёка глуха грукнула нешта і глыбока аддалося ў зямлі. Яшчэ не закацілася ў лясах кароткае рэха гэтай грымоты, як за ёй раздалася другая і трэцяя. Неўзабаве далёкія гукі зліліся ў няроўны прыглушаны грукат.

– Недзе блізка, – сказаў Нупрэеў. – Кіламетраў з пяцьдзесят, не болын.

Нехта ў калоне азваўся ўзрушаным радасным голасам:

– Гэта ж нашы гаўбіцы б’юць. Далібог гаўбіцы. Ужо іхнія стрэлы я дзе хочаш пазнаю. Яны, яны шыбуюць. Родныя...

Чалавек плакаў ад радасці.

– Можа наступаюць?

– Ладна даюць фашызму... А-я-яй, глядзі ты!

Сержант меркаваў неўзабаве нагледзець дзе зручнае месца, каб адпачыць і падсілкавацца, але цяпер стала не да таго. Па сабе і па настрою людзей ён адчуў, што ні ў каго не стане сіл стрымацца і, пагарджаючы небяспекай, прыдзецца ісці Далей. Дарога кіравала на

паўднёвы ўсход, а гэтыя гукі несліся аднекуль збоку. Хлопец рашыў, што цяпер няма чаго трымацца дарогі, калі гэтак блізка жаданая мара іхняга паходу. Сержант, поўны імклівай прыўзнятасці, падаўся з дарогі ў блытаны шолах ільняной нівы. Наперадзе ў лён збочыў Агальцоў, які ішоў на чале дазору.

Але людское шчасце ніколі не спраўдзіцца так хутка, як гэта здаецца чалавеку. Неўзабаве развіднела, узнялося сонца, і зніклі, суцішыліся, нібы растварыліся ў святле новага дня, жаданыя гукі. Зноў летняя цішыня. Дзень выдаўся ветраны, на небе імкліва плылі рэдкія хмурынкі, пякло сонца і несліся над прасторамі духмяныя пахі даспелай збажыны, а людскому падарожжу не было канца. Людзі ішлі без дарог, наўпрасткі, цераз палі, лужкі, хмызнякі. Вось-вось, здавалася, з’явяцца з-за пагорка яўныя адзнакі блізкасці войска, ці грымнуць адкуль знаёмыя залпы франтавых батарэй, а там такая жаданая сустрэча... Зноў напружанае, неўтаймаванае чаканне, так добра зведанае ў дні адзіноты, усё больш захапляла сержанта. Услед за позіркам як мага хутчэй крочылі ногі, узнёслая ўпартасць волі падавіла стому – усё імкнулася наперад. Ззаду за хлопцам гэтак жа настырна, парушыўшы строй, з зацятай упартасцю на тварах лезлі праз пасевы маўклівыя групы байцоў.

Апоўдні адпачылі ў кустоўі. Змораныя за шмат гадзін хадзьбы, нерухома, як мерцвякі, ляжалі ў траве людзі. Паставіўшы ў сцюдзёную ваду натруджаныя босыя ногі, у маркоце сядзеў над ручаём Пятрусь. Нупрэеў мясціўся побач, курыў і думаў. Угары гулі нямецкія пікіроўшчыкі, па краі неба між воблакаў плылі яны на ўсход, цяжкія ад шматтоннага грузу бомб. Назад вярталіся, нізка апусціўшыся над зямлёй. Хлопцы спачатку ўсхопліваліся, задзіралі галовы, думаючы, што гэта нашы, а затым, расчараваўшыся ў надзеі, не вылязалі з кустоўя. Праз гадзіну-другую рушылі далей.

Надвячоркам калона моцна расцягнулася, вілася па лагчыне цераз вялізнае поле палёгшай пшаніцы. Збоку ад іхняга шляху ў зеляніне дрэў хаваліся стрэхі хутара –

туды захінутая пшаніцай вяла ўтаптаная сцяжынка, наперадзе быў бачны малады сасоннік, за ім на ўзгорку сінеў хваёвы лес, у які здалёку яшчэ кіраваў сержант. Наўкола рассцілалася адкрытая мясцовасць, і Пятрусь здзівіўся, не ўбачыўшы дазору. Хлопец крыху пастаяў, спыніўшы людзей, але, разважыўшы, што старшына, пэўна, падаўся к лесу, памалу пайшоў уніз. Ісці наўпрасткі праз пшаніцу было цяжка, неадчэпна блыталіся ў нагах яе драцяныя сцяблы, і сержант выглядаў якую сцяжынку, каб скіраваць туды. Згорнуты сцяг хлопец трымаў падпахай, на спатнелай гарачай спіне муляў аўтамат. Нупрэеў ішоў следам.

Да лесу ўжо было зусім блізка, калі там, на ўзлеску, мільганулі нейкія постаці. Петрусю здалося, што гэта іхні дазор, і ён з асцярогай прадаўжаў хадзьбу. Аднак Нупрэеў заўважыў таксама нешта на тым узлеску і крануў сержанта за локаць. Яны спыніліся, за імі прыціхла калона, усе сталі і трывожна пазіралі ў сасоннік.

І тады лютая галасістая чарга ўдарыла з лесу. Недзе ў небе над галовамі людзей панесліся чароды куль; адна, пэўна з рыкашэта, жаласна віскнула і знікла ўдалечыні. Не ведаючы яшчэ, што адбылося, але згадаўшы смяртэльную небяспеку, сержант злосна скамандаваў людзям:

– Лажыся!!!

Усе дружна пападалі ў пшаніцу, Пятрусь прысеў і ўгледзеўся ў сасоннік, чакаючы ўбачыць там якую разгадку тае страляніны. Да яго падгіпўз Нупрэеў і таксама пазіраў у бок лесу.

– А дзе ж дазор? – пытаўся ён, хвалюючыся за жыццё людзей.

Пятрусь нічога не адказаў яму. Ён адчуў толькі, што пад такім агнём яны не ўлежаць доўга, што так праз колькі хвілін іх усіх да аднаго пераб’юць у гэтай пшаніцы. Адзіным выйсцем было падацца назад, за ўзгорак, там яшчэ было выратаванне ад гэтага пякельнага

шквальнага агню. Ахоплены трывогай за людзей, Пятрусь ускочыў з пшаніцы і, перамагаючы грукат стрэлаў, крыкнуў байцам:

– Кароткімі перабежкамі – за бугор!!!

Ён сам сігануў некалькі шпаркіх шырокіх крокаў і ўпаў у пшанічны гушчар, даючы гэтым прыклад, як бегчы іншым. А немцы ўжо добра прыкмецілі групу і досыць трапна лупілі ў пшаніцу. Нехта непадалёку, відаць паранены, клікаў нейкага Ваню, нехта лаяўся ўдалечыні. Пятрусь праз момант зноў ускочыў і таксама вылаяўся ад злосці і роспачы. Байцы, трапіўшы пад прыцэльны агонь, не хацелі трымацца вайсковых правіл, а, узняўшыся над збажынной, шыбавалі за пагорак усёй паўсоценнай грамадой. «Пераб’юць, пераб’юць усіх!» – жахнуўся сержант ад страшнай думкі. Напяўшыся сілай і злосцю, ён пабег і, не дбаючы ўжо пра ўласную бяспеку, люта закрычаў на байцоў:

– Лажыся!!! Лажыся – застрэлю!!! – крычаў ён, даганяючы задніх. Тыя баязліва азірнуліся на лес, на сержанта, і, пэўна, нешта рашучае было на камандзіравым твары, бо яны са страхам, але паслухмяна пападалі ў пшаніцу. Потым ён дагнаў іншых і таксама паклаў іх.

– Кароткімі перабежкамі наперад!!!

Наўкола ў шалёным лёце зыўкалі кулі, кулямёты на ўзлеску аж захліпаліся ад лютасці. Сержант азірнуўся назад– ніхто іх, аднак, не праследаваў, нізіна была пустая, толькі ў лёгкіх хвалях гойдаліся пшанічныя прасцягі.

Перабежкамі і паўзком людзі дасягалі пагорка і тады, па аднаму ўскокваючы, беглі да кусцістага алешніку, што непадалёку зелянеў у пшаніцы. Тут ужо кулі былі не страшныя. Затуленыя пагоркам байцы вышлі з-пад небяспекі.

Але тут здарылася такое, што здзівіла і збянтэжыла сержанта.

Па пшанічнаму полю з-пад хутара беглі трое яго дазорных і наперадзе ўсіх няроўным, нейкім знясіленым крокам сігаў Агальцоў. Сержант спыніўся, ніяк не цямячы, што адбылося. На момант ён адчуў радасць, што людзі жывыя, але затым нейкая балючая падазронасць ахапіла яго. Ён ужо не пайшоў, куды беглі людзі, а накіраваўся насустрач дазору.

У старшыны ад бегу скрывілася дзяга з кабурой, спаўзла на бок спражка, мундзір быў расшпілены, чуб растросся на проставалосай галаве і чорныя вочы гарэлі нялюдскім, вар’яцкім спалохам. Пятрусь угледзеўся ў гэтыя вочы, прыкмеціў няроўны крок чалавека і яго скаланула нечалавечая лютасць.

– Як... як ты адважыўся... зладзюга???

– Ах чорт... халера... на хвілінку толькі... ай-яй... – перацятым голасам выкрыкваў старшына і нябачачымі вачыма лыпаў па абшарах. Ён быў п’яны.

– Марш! – дзіка закрычаў сержант і з шалёнай сілай штурхануў яго ў каршэнь. – Марш ад нас, агіда, здраднік!!!

Агальцоў пахіснуўся, нядобра бліснуў вачыма, і, хістка крочачы, падаўся да кустоўя, дзе ўжо збіраліся людзі. За ім нясмела пайшлі двое дазорных.

Байцы, відаць, ужо зразумелі ўсё і, сабраўшыся ў гурт, сядзелі і стаялі – зморанмыя, злосныя і панылыя. Тут жа ў засені кустоўя ляжалі параненыя, двое бінтавалі трэцяму голую акрываўленую спіну. Пятрусь з болем у сэрцы акінуў позіркам людзей – сабраліся далёка не ўсе, відаць, многія ўжо ніколі не прыйдуць сюды.

– Што нарабілі, сволачы! – гэткім крыкам сустрэў іх малады хлапец з голым перавязаным ужо чым-колечы плячом. – Гады! Дзе былі?

Старшына спыніўся і няўцямнымі вачыма пазіраў на скрыўленыя ад злосці і нянавісці твары. Куды толькі зніклі яго зухаватасць, спрыт і гонар. Да яго падскочылі

двое, ірванулі за аўтамат, за мундзір, ударылі, павалілі на зямлю. Сержант, папярэджваючы расправу, закрычаў на іх, людзі адступіліся, але іх трэсла злосць.

Паступова Пятрусь крыху суняў сябе і, памятаючы, што трэба рухацца далей, падаў каманду строіцца. Пакуль людзі як-колечы ладкавалі параненых, што не маглі ісці самі, пакуль збіраліся з поля, сержант падлічыў байцоў – не хапала 18 чалавек. Гэта было жахліва. Яшчэ не дасягнуўшы фронта, за некалькі хвілін страціць амаль адну трэць складу, а што будзе далей? І раптам яго думка перамяжылася іншай – чаму не відаць Нупрэева? Ён жа толькі быў нядаўна, бег у лагчыне за сержантам. Устрывожаны нядобрым прадчуваннем, Пятрусь ірвануўся з месца, зірнуў сюды-туды: Нупрэева і Жука нідзе не было.

– Хлопцы, дзе Нупрэеў?

Але ніхто не бачыў яго, усе азіраліся, шукалі позіркамі, ды дарма. Праўда, з пшанічнага поля яшчэ ішлі апошнія параненыя, прыйшоў нейкі баец з раздробленай сківіцай, хуцы твар яго крывіўся ад нясцерпнага болю, бліскалі гневам вочы, але ён нічога не мог сказаць, толькі мычэў па-звярынаму роспачна і страшна. І тады апошнім у пшаніцы з’явіўся Жук. Пятрусь убачыў яго, калі хлопец быў ужо зусім блізка – убачыў і ўсхапіўся ад жахлівай здагадкі. Так яно і было. Разведчык, схіліўшыся ледзь не да самай зямлі, цягнуў на сабе Нупрэева.

Пятрусь тады кінуўся да яго, не адважваючыся яшчэ спытаць, што здарылася, стары баец бяссільна туліўся збялелай шчакой да ўспатнелай хлапечай спіны і ціха стагнаў. Жук паднёс яго пад кустоўе, асцярожна паклаў на траву ў засень і цяжка выпрастаў натружаныя плечы.

– Вось параніла ў грудзі... навылет.

Сержант укленчыў над байцом, узяў яго абвялую руку – Нупрэеў адплюшчыў вочы.

– От і мне... трапіла, – прашапталі ягоныя вусны.

Нямеючы ад новага гора, Пятрусь скінуў з байца ягоныя рамяні, узняў скрываўленую гімнасцёрку. Рана была невялічкая, але крыві ўжо вылілася багата. У некага знайшоўся індывідуальны пакет – Пятрусь як-колечы перавязаў чалавека.

– Ну, нічога, нічога, – няўпэўненым голасам заспакойваў ён байца. – Патрывай як-небудзь, хутка ўжо.

Нупрэеў стагнаў, зрэдку расплюшчваў вочы і неяк па-асабліваму, быццам просячы што, пазіраў на сержанта.

Узняўшы вочы, Пятрусь убачыў ваўкавата-насуплены свой дазор, які давёў людзей да гэткай бяды. Зноў гарачая хваля гневу хлынула ў Петрусёў твар, хлопец усхапіўся і крыкнуў Агальцову:

– Глядзі, глядзі, што нарабіў ты, гад!

Агальцоў, відаць, працверазеў ужо, зразумеў усё, што сталася, і зацята патупіў вочы.

– Застрэліць яго за гэта! – крычаў баец, паранены ў плячо. – Земляка майго Антохіна забіла праз яго. Пёрычаў вунь канае.

– Не застрэліць, а асудзіць і расстраляць, – разважна казаў той спрытны баец, што на дарозе першы захапіў нямецкі аўтамат. Ён меў ласкавае і славутае прозвішча Мацейка і цяпер стаяў побач і злосна глядзеў на Агальцова.

– Ты чуеш: расстраляць цябе! – крычаў Пятрусь, адчуваючы, як ад абурэння і крыўды дрыжыць яго сківаца. – Дзе тваё сумленне, старшына? Што нарабіў ты, пытаю?

Агальцоў маўчаў.

– Што размаўляць з ім? – зноў закрычаў паранены. – Гад ён, здраднік! Расстраляць яго, хлопцы!

Сержант, збянтэжаны і разгублены ад такіх жахлівых падзей, маўчаў, не ведаючы, што зрабіць з чалавекам. А людзі, поўныя злосці і нянавісці да віноўніка сваёй бяды, пазіралі на камандзіра і чакалі яго прысуду. І калі ўжо зменшыўся ўнутры першы імпэт гарачкі, Пятрусь выразна зразумеў, што і сапраўды старшыну Агальцова трэба расстрэльваць. Ужо такое вялікае было яго злачынства, такі неўтаймаваны гнеў байцоў, гэтулькі пралілося крыві, што інакш яго пакараць было нельга. І разам з выразнасцю гэтае кары з’явілася ціхая жаласць да блізкага знаёмага чалавека. Перад вачыма паўстаў другі Агальцоў, той, што ратаваў байцоў з-пад моста, кідаўся на варожую машыну на дарозе, што заўсёды нёс зухаватасць і смеласць. Два супрацьлеглыя пачуцці да хлопца скрыжаваліся ў сержантавым сэрцы, і ён разгубіўся.

Так, пакутуючы, Пятрусь шукаў справядлівага рашэння гэтай цяжкай задачы і паступова ўсё болей пераконваўся, што іншага прыдумаць нельга. Вунь, заплюшчыўшы ад болю вочы, ляжыць Нупрэеў, ляжаць яшчэ людзі, якіх загубіў ён – не той смелы парывісты Агальцоў, а гэты вось агідны п’яны разгільдзяй, што за распустай забыўся на абавязак, на сцяг і сумленне.

Сержант зірнуў на ваўкаватага хлопца – той, здаецца, разумеў ужо ўсё і маўчаў. Ён не прасіўся, не ўмольваў дараваць, а маўчаў, быццам адчуваў, што заслужыў адзіную кару і гатовы быў прыняць яе. Не, бадай, няма чаго тут шкадаваць Агальцова, відаць, нешта нядобрае сядзела ў яго душы, калі адважыўся ён на такое. Пэўна, не дужа дарагі яму гэты сцяг і гэтыя выратаваныя для будучых бітваў людзі. Відаць, нейкая чарвяточына заўжды гняздзілася ў ім, і не сёння дык заўтра нечым агідным усё роўна выявіла б сябе. Так думаў Пятрусь.

Агальцова расстралялі тут жа, у кустоўі.

Пятрусь быў перакананы ўжо, што зрабілі правільна, але гэтая перакананасць усё роўна не пазбавіла хлопца ад душэўнай скрухі. Жук таксама перажываў, маўчаў увесь час, і яго шырокаскулы твар, некалі такі прастадушны і ўсмешысты, чарнеў зараз ад

невыказнага гора. Ён не апраўдваў, але, як і сержант, немаведама чаму шкадаваў Агальцова, шкадаваў яго неразумнага лёсу, так, нібы не сам старшына вытвараў усё агіднае, а якая іншая сіла прымушала яго на тое.

Старшыну пакаралі, а ў Петруся ўсё не ўсталёўваўся спакой. Душылі хлопца і боль і крыўда – крыўда на Агальцова, што прычыніў бяду і давёў сябе да пагібелі, крыўда на людзей, што ў час небяспекі дрэнна слухаліся камандзіра, крыўда на сябе, што не наладзіў дагэтуль добрай дысцыпліны. Хіба з такім бязладдзем могуць яны прабіцца праз фронт? З кожным днём усё цяжэйшым становіцца іх шлях, і ўсё больш арганізаванасці і парадку трэба атраду. Ён так і сказаў аб тым перад строем калоны. На яго змрочна пазіралі няголеныя маркотныя твары, і ён не ведаў, зразумеюць людзі ці не, але рашуча абвясціў, што парушальнікаў вайсковага парадку чакае тое, што сёння вось старшыну Агальцова.

Як-колечы ўладкаваўшы на самаробныя насілкі цяжка параненых, група зноў падалася ў поле. Ішлі цяпер болей кустоўем, з пералеску ў пералесак, рабілі вялікія крукі, часта спыняліся, пакуль дазор аглядаў шлях. У дазор сержант выправіў Жука і яшчэ двух спрытных байцоў. Яны дзейнічалі асцярожна. Пятрусь пільна сачыў за імі воддаль, прыслухоўваўся да сігналаў у зарасніках і ўсё пакрыкваў на людзей, каб тыя маскіраваліся і не лезлі на адкрытыя месцы.

Ужо на захадзе сонца зусім недалёка недзе гучна забухалі ў паветры моцныя гарматныя стрэлы. Хлопцы ў кустоўі аж здрыгануліся ад нечаканасці. Сержант спыніў калону і разам з Мацейкам вытknуўся з алешніку. Перад імі ляжаў папаравы касагор, зараслы калючым асотам, а наперадзе высіўся ўзгорак з яблыняй-дзічкай на фоне неба, і там, недзе за ўзгоркам, бухала батарэя. Хлопцы весела пераглянуліся, і, вярнуўшыся да байцоў, сержант радасна паведаміў людзям:

– Нашы блізка! Бач, палкавая батарэя б’е. Значыць, кіламетраў пятнаццаць – дваццаць…

«Толькі б праскочыць. Толькі б не наткнуцца і не загубіць людзей», – увесь час стукала ў галаў неадчэпная думка.

Раздзел дванаццаты

Ужо на змярканні да атрада далучылася яшчэ дванаццаць байцоў.

Іх недзе напаткаў дазор, і Жук выправіў іх з дазорным насустрач калоне. Яны нечакана з’явіліся з-за ячменнага пагорка ў полі, і сержант аж спалохаўся, убачыўшы столькі людзей. Але дазорны падаў голас, і Пятрусь, не разумеючы яшчэ, у чым справа, спыніў байцоў. Зблізку ён ўбачыў, што гэта былі свае, і ў хлопца адлегла ад душы. Да яго разам з дазорным падышоў нізенькі бялявы малодшы лейтэнант, ён з павагай зірнуў на сержанта, на яго сцяг і па-сяброўску падаў руку.

– Давай, сержант, разам шукаць удачы. Толькі туды вы дарэмна кіруеце: там нямецкія пантанёры ўсе дарогі забілі – і ў вёсцы, і ў лесе.

– А вы там былі? – запытаў Пятрусь.

– Ага. Мы адтуль. Тыцнуліся, пастралялі і назад. Трэба браць лявей, можа там як.

Яны выйшлі на пагорак і нейкі час пазіралі ў ахінутую ўжо вечарам лясную далячынь. Недзе наперадзе раскацістым рэхам грукацела бойка – чуваць было, як роўна, з пэўнымі прамежкамі рваліся міны. Аднекуль з-за лесу ўзляцела ўгору зеленаватая чарга трасіруючых куль, недзе далёка раўлі, пэўна, буксуючы, танкі. Толькі ззаду было спакойна, а так усюды чулася прысутнасць войска, трывожнае дыханне вялікай затоенай сілы вайны.

Хлопец добра ўяўляў сабе, што варта толькі няўдала сунуцца ў гэтую гушчыню войска, як ад іхняй невялікай групы нічога не застанецца.

Людзі спадзяюцца на яго, думаюць, што ён усё ўжо абдумаў і ведае нейкі спосаб перайсці фронт. Надвячоркам ён падслухаў, як нехта ў калоне нягучна сказаў: «Глядзі, а сержант гэты талковы, ён, бадай, выведзе...». Ён тады аж счырванеў, пэўна, ад тых слоў, так яму здалося, што людзі памыляюцца ў ім. Бадай, не вельмі ён талковы – нялёгкі клопат займае зараз яго галаву, і ён не ведае, як зрабіць, каб выйшла лепш. Складаная справа выпала на яго долю. Калі б тут быў іх камандзір палка ці Петрусёў камандзір узвода, ужо яны надумалі б, як ашукаць ворага, як прабрацца да сваіх, – яны былі вучоныя і ведалі ўсе таямніцы вайсковай тактыкі. А сержант Кляновіч, як сляпое кацянё, на ўласных хібах пазнае тую навуку жахлівай барацьбы. З узгорка яны падаліся ўлева, як раіў малодшы лейтэнант. Маленькі, аброслы рудым шчаціннем, ён здаваўся маладжавым. Але на гэтым твары ляжаў такі ж трывожны клопат, які непакоіў і сержантаву душу, але камандзір, відаць, хаваў ад людзей тую трывогу і падбадзёрваў сябе і байцоў.

– Дзе-небудзь праскочым, – казаў ён, таропка крочачы за сержантам. – Не можа таго быць, каб не праскочылі.

Доўгі ліпеньскі дзень канчаўся позна, ноч была кароткая, і ў Петруся з’явіўся новы непакой ад думкі, што яны спозняцца і не ўправяцца да ранку. Ён ужо колькі разоў ціха камандаваў калоне «шырэй крок» і сам спяшаўся, але змораныя ногі хутка запавольвалі хаду. Урэшце яны зноў ўзбіліся на палявую дарожку і пайшлі па ёй. Грукат бою ўночы пацішаў крыху, толькі яшчэ ў розных месцах за лесам бухалі гарматы, і небакрай раз-пораз успыхваў ад дрыготкага святла ракет.

У кусцістай балацявіне, на нізкім разбураным мастку яны дагналі галаўны дазор. Жук і хлопцы зморна сядзелі на ўцалелай перакладзіне, а ля іх стаяў нейкі чалавек з аброццю. Відаць было па ўсім, што яны чакалі калону.

– Ну, што спыніліся? – запытаў сержант, падыходзячы да іх.

Жук устаў з бервяна і кіўнуў галавой на чалавека:

– Вось дзядзька кажа, немцы там: з’язджаюць з дарогі і разгортваюцца ў полі.

– Так, так, – пацвердзіў чалавек, бразгаючы цуглямі. – Усё едуць і едуць. Нейкія машыны вялікія, танкі гэтыя, забілі ўсё поле, патапталі, панішчылі ўсё, каб іх вантробы панішчыла.

– А нашы даўно былі тут? – запытаў малодшы лейтэнант.

– Учора, толькі ўчора, людцы добрыя. Прайшлі каля вёскі, і вось мы ўжо пад немцам.

Пятрусь маўчаў. Побач на дарозе маўкліва стаялі людзі, яны пільна ўслухоўваліся ў іхнюю размову і пазіралі на камандзіраў, пэўна, чакаючы ад іх разумных каманд, удалых рашэнняў. Малодшы лейтэнант таксама маўчаў, толькі чухаў няголеныя сківіцы і аглядаў наваколле. – Дзядзька, скажы нам, дзе можна перайсці да нашых, каб на немцаў не натрапіць? – запытаў сержант.

– А хто ж яго ведае, – няўцямна паціснуў плячыма чалавек. – І там едуць, і там страляюць. Хіба толькі ў Гнілаўшчыне няма.

– А што гэта за Гнілаўшчына?

– Ды балота такое. Гэта вам трэба вярнуцца назад і прайсці вярсты з тры, а потым, значыць, па правую руку будзе Лозіна, а вы яшчэ пройдзеце... – Ну яе тую Лозіну, – перабіў малодшы лейтэнант. – Назад вяртацца не будзем.

Пятрусь незадаволена паморшчыўся: ён таксама не хацеў вяртацца назад. Мо’ там і сапраўды лягчэй было прабрацца да сваіх, але ісці зараз назад проста адмаўляліся ногі.

І яны вырашылі ісці наперад. Пераскочыўшы канаву, сержант рашуча накіраваўся ўдоўж ручая па мокрай пожні. Чалавек пакорліва сказаў на развітанне: «Ну, памагай вам Бог», і, чамусьці зняўшы шапку, усё стаяў

на мастку і глядзеў услед байцам.

Такім чынам выбар быў зроблен. Мажа, і гібельны ён, а можа і ўдалы, але ўжо не было сіл больш чакаць. Няхай будзе што будзе – яны пойдуць уначы на страляніну, і не пашанцуе перайсці ціха – будуць прабівацца з боем. Хлопец адчуваў, што і людзі той жа думкі, усе падцягнуліся ў калоне, прыціхлі, іх сэрцы чулі важнае, цяжкае і рашучае і рыхтаваліся да яго.

Па начы яны перайшлі забалаць, потым нейкі гаёк. Рухаліся цяпер шнурком, адзін за адным і вельмі ціха. Сержант папярэдзіў, што цішыня – палавіна поспеху ў іх рызыкоўнай справе, і байцы памяталі гэта. Праўда, часам трашчэла пад нагой якая галінка, зрэдку натыкаўся на ламачыну які баец – на яго ціхенька шыкалі суседзі, і зноў усё сціхала. Дазор з Жукам наперадзе таксама ішоў шнурком, кожны як-колечы бачыў пярэдняга і кіраваў следам.

Усё ішло ладна, толькі ў адным месцы ледзь не сталася бяда. На нейкай пожні бліз дрэў, што чорнай кучай высіліся ў небе людзей спудзіў нечаканы ўскрык:

– Вэр да? Пароле![4]

Пятрусь адразу стуліўся на росным доле, за ім спрытна ўлегла калона, дазорцы, прыгнуўшыся, падаліся назад. Добра, што трава на пожні была густая, галлё не траплялася і нішто не выдала людзей.

– Воцу шрайст ду Пауль? Гейт да еманд?

– Гейт одэр ніхт, кан іх вісэн.

– Кватч.[5]

Паляжаўшы крыху, сержант узняўся і павярнуў у бок, за ім пацягнуліся ў змроку людзі. Жук хутка абмінуў яго, шапнуўшы, што пойдзе ўперад, следам падаліся дазорныя.

З гадзіну байцы ішлі па нейкаму полю, сержант часта прысядаў, азіраўся наўкола. Стала зусім ціха.

Спыніліся, змоўклі ўсе гукі вайны, і хлопец ужо пачынаў сумнявацца, ці не страціў ён кірунак. Ён прыгадваў у памяці свой начны маршрут, і чамусьці выходзіла, што яны робяць кола і ідуць назад, туды, адкуль выйшлі. Ён ціха пытаў у суседзяў, ці не здаецца ім, што яны ідуць не туды. «Здаецца, трэба лявей браць, – шаптаў малодшы лейтэнант. «Ды ну, лявей, – казаў Мацейка. – Правей трэба». «Ну вось, – думаў сержант. – Вось і вывеў! Чорт бы ўзяў гэтую ціш, хоць бы стрэл дзе».

Яны ўсё ішлі па нейкай збажыне, наўскасяк перайшлі палявую дарожку, і тады раптам злева, зусім недзе блізка, парушыла цішыню кулямётная чарга. Яна заціхла, і рэха далёка аднесла ў ноч яе грукатлівы адгалосак. Людзі зноў спыніліся, прыслухаліся, але стрэлаў больш не было.

Пятрусь тады зразумеў, што гэтае блуканне не давядзе да дабра. Ён яшчэ прайшоў трохі па збажыне і спыніў калону ў жыце, на шырокім узмежку, дзе высілася ў начным небе доўгая шарэнга маўклівых таполяў.

– Ну, што далей? – запытаў малодшы лейтанант.

– Трэба выявіць, дзе мы. Так нельга блукаць. Можа, мы зноў да немцаў ідзём.

– Вось што, – дадаў сержант, падумаўшы. – Баец Жук, баец Мацейка пойдзеце ў разведку. Трэба знайсці якую вёску і распытаць у жыхароў абстаноўку. Мы будзем чакаць тут.

Хлопцы ямчэй паддалі на плечы зброю і сышліся разам ля сержанта, а людзі адразу памкнуліся долу.

– І я пайду з імі, – сказаў малодшы лейтэнант.

Яны ўтрох адышлі ў збажыну, прыслухаліся, згадваючы, у які бок падацца. Потым зашамацела жыта, і хлопцы прапалі ў цемры.

«Ну вось і вывеў, – з’едліва дакараў сябе ў думках Пятрусь, – вось і спраўдзіў людскія надзеі. Развіднее –

немцы ўбачаць дурных начлежнікаў і дадуць тады. Тут ужо наўрад ці дапамогуць хуткія ногі».

Ішоў час, а разведка не вярталася. Пятрусь сядзеў усё, абхапіўшы калені рукамі, і думаў, што рабіць, калі Жук і хлопцы нічога пэўнага не прынясуць з сабой. Потым ён устаў, каб адагнаць ад сябе сон, і прайшоўся пад таполямі. Як заўсёды, скарыстаўшы прыпынак, людзі спалі ці мо’ так ляжалі, прыціхшы. Пад дрэвам нехта летуценна праказаў, ні да каго не звяртаючыся: «Эх, бычка б дзе знайсці, так курыць хочацца...» У другім месцы двое, пэўна, сябры ціха размаўлялі між сабою. Хлопец падумаў: мяркуюць што пра іхнія трывожныя справы, услухаўся – не. Адзін расказваў другому пра даваеннае жыццё, сям’ю, людзей, – пра справы, вельмі далёкія ад гэтых таполяў і гэтай трывожнай няпэўнасці. Пятрусь прыгадаў тады і сваё асабістае: родныя месцы, што недалёка недзе раскінуліся тут, старую матулю. Як яна, напэўна, бядуе там – і за сям’ю, і за свайго «старшанькага». Пэўна, думае, дзе ён, ці жывы, а ён вось зусім блізка ад яе і жывы, толькі вельмі нешчаслівы ад розных вайсковых няўдач.

Хлопец прыйшоў у хвост калоны, тут на самаробных з жэрдак насілках ляжалі чацвёра цяжка параненых. Адзін ўсё стагнаў вельмі, нехта шавяліўся над ім. Пятрусь ціха спытаў, дзе Нупрэеў.

– Тут я, сержант... – ціха азваўся баец.

Сержант падышоў да дрэва, нахіліўся над чалавекам.

– Ну, як вам, дзядзька Нупрэеў. Баліць вельмі?

– Так, ці ведаеш, душыць усё. Не так баліць, як душыць. І кашлянуць нельга, – шэптам казаў чалавек.

– Ну, нічога. Патрывайце як-небудзь. Цяпер ужо блізка, – ціха супакойваў камандзір.

– Блізка, то блізка... але і далёка. Вёрст нямнога, ды цяжкія... тыя вёрсты. Асцерагацца трэба....

Пятрусь маўчаў, прыдушаны цяжарам клопату.

Нупрэеў, відаць, зразумеў яго перажыванні і ў сваю чаргу пачаў супакойваць хлопца.

– Не бядуй... нічога. Як-небудзь абыйдзецца...

– Ведаеце, дзядзька Нупрэеў, можа лепей было б дзе захавацца ў лесе, дачакацца відна ды разгледзець, разведаць усё. А так чорт яго ведае, дзе што.

– Не, чакаць не трэба, – ледзь чутна пярэчыў Нупрэеў. – Ля перадавой небяспечна чакаць. Усюды ў полі салдаты... То сувязісты, то пасыльныя. Артылерыі поўна... Адразу заўважаць.

– Ну, а так што ж рабіць? А калі тут убачаць?

– Навошта? Да золаку трэба выйсці, – спакойна даводзіў баец, і ад гэтага яго спакою і ўпэўненасці лягчэй стала і на хлапечай душы. Ён падсунуўся да старога і ціха сказаў яму тое, што зараз вельмі непакоіла самога:

– Скажыце, няўжо можна, каб пасля ўсяго, што мы стрывалі, магло здарыцца якое горшае ліха?

– Ну, як сказаць... – ціха разважаў паранены, – здарыцца ўсё можа. Хіба доўга... зноў напароцца дзе... Глядзець трэба... Думаць... Мала сілы – на хітрасць браць... як казаў той...

«Эх, няўжо не ўдасца, няўжо напорамся дзе і загубім усіх, – пакутаваў сержант. – І невядома тады, ці ўдасца зноў выратаваць сцяг!»

Калі вярнуліся разведчыкі, мабыць, было ўжо недалёка да раніцы. Сержант сам замест вартавога сустрэў іх над таполямі – яны моўчкі ішлі па ўзмежку. Перад хлопцам чамусьці спынілася чатыры постаці і, адчуваючы, як зноў трывожна забілася ў грудзях яго сэрца, Пятрусь знарок спакойна запытаў людзей:

– Ну як?

– А вось так, – зморана адказаў малодшы лейтэнант. – Справа швах. Трэба спяшацца.

– Трэба зараз жа ўзнімаць людзей і ісці. Вось чалавек дапаможа, – дадаў Мацейка.

– Ну вы расказвайце па-людску, – нецярпліва перабіў сержант і сеў на дол. Разведчыкі таксама селі. Мацейка і малодшы лейтэнант – бліжэй да камандзіра.

– Справа такая, – пачаў лейтэнант. – Недалёка Дняпро. Нашых да гэтай вёскі, як яе? – звярнуўся ён да невядомага.

– Да Клясціч, – адгукнуўся той.

– Да Клясціч, значыць, нашых на гэтым беразе няма. А каля Клясціч пераправа. З поўдня часці і грузы яшчэ перапраўляюцца на той бок, ну немцы і б’юць захапіць пераправу. Там ідзе люты бой ужо два дні. Сёння штосьціхла, але вось чалавек кажа, яны напёрлі новай сілы і заўтра, пэўна, ударыць.

– Так, так, – ажывіўся сержант. – Значыць, заўтра ўдараць на пераправу? А дзе, далёка гэтыя Клясцічы?

– Ды якое далёка – блізка, вярсты з чатыры, – заварушыўся ў цемры незнаёмы.

– Слухай, вось мы яго ўзялі ў праваднікі, – растлумачыў малодшы лейтэнант.

– Так, так, разумею, – задуменна казаў сержант. – Ну што ж! Давай!

Мацейка ўзрадавана ўсхапіўся на ногі.

– Ну вось, я ж казаў. Ударым, лупянём, каб пух-пяро з іх пасыпалася. Яны ў нас пабачаць пераправу. Толькі б час такі выбраць: каб цюцелька ў цюцельку, не раней і не пазней...

Сержант падбег у цемры да Нупрэева і коратка паведаміў яму аб новай задуме. Баец з уласцівай яму стрыманасцю выслухаў Петруся, падумаў крыху і пагадзіўся.

– Толькі глядзі, хлопец, – дадаў ён з долу, – ты камандзір, табе і адказваць за ўсё.

Пятрусь ужо добра адчуваў тую адказнасць, але намер яго ад гэтага не змяніўся. Яны ўсе кінуліся ўзнімаць людзей, і ў сержантавай галаве ўжо несліся новыя думкі – новы запал барацьбы захапіў яго, і ад былых пакут і сумненняў не засталося і следу.

Раздзел трынаццаты

– Шырэй крок, шырэй крок, хлопчыкі, – лагодна і ўзрушана шаптаў у цемру сержант. Яны вельмі спяшаліся, дзядзька, відаць, добра ведаў шлях і жвава вёў атрад лагчынамі, раўкамі, хмызняком, а на ўсходзе ўжо святлела неба. «Хоць бы паспець, хоць бы паспець», – у такт стукам Петрусёвага сэрца мільгала ў галаве ўпартая думка. Трэба было да світання выйсці да гэтых Клясціч і там знянацку ўдарыць у спіну ворага, збянтэжыць яго і прарвацца на пераправу.

Пятрусь шпарка ішоў па сцяжынцы ўслед за начным правадніком, калі нехта ціха гукнуў ззаду. Хлопец азірнуўся – незнаёмы баец даганяў яго.

– Таварыш сержант, там паранены просіць...

Сержант здагадаўся, што гэта Нупрэеў, і, сышоўшы са сцежкі, па траве падаўся назад.

У рэдкім кустоўі яны напаткалі другога Нупрэевага насільшчыка – насілкі з чалавекам ляжалі ў доле.

– Што такое? Што? – тоячы трывогу, пытаўся сержант.

– Вось, памёр, – сказаў баец, высокі, худы і тонкі, як жардзіна, чалавек. – Усё нішто было, а потым рука звалілася. Я паправіў, кажа: сержанта пакліч, сказаць хачу. І ўжо ўсё.

Сумныя жалобныя адчуванні тугім камяком падкацілі да горла – такая гэта была балючая страта і ў такі цяжкі час. Не намнога ён перажыў свайго спадарожніка, таго

трохі дзіваватага дзеда. Так і не збылася іхняя надзея выйсці з-пад немца. І так мала засталося ўжо ісці, і так патрэбны быў ён, светлай і мудрай душы чалавек...

Пятрусь выняў з Нупрэевай кішэні ягоныя дакументы, потым утрох яны аднеслі нябожчыка ад сцяжынкі і загарнулі цела шархоткай лубяной палаткай, што ўзялі з насілак.

Байцы кінуліся даганяць калону, а Пятрусь яшчэ пастаяў крыху, журботны і суровы.

Камяк усё душыў горла, але слёз не было, а быў толькі тупы зацяты боль... Потым хлопец пабег.

А ўсход усё болей і болей разбаўляў святлом сіняву ранішняга неба, туліўся, асядаў пад кустоўем змрок – паволі віднела. Вузкай сцяжынкай у хмызняку яны шпарка крочылі, абтрасаючы роснае вецце.

– Хутчэй, браточкі, хутчэй! – раз-пораз гучна прасіў сержант. Недзе ў душы ціхенька і настойліва тлеў страх не патрапіць на Клясцічы ці знянацку дзе нарвацца на ворагаў, чулася шмат небяспекі наперадзе, але перайначваць справу не было калі.

З хмызняку яны высыпалі ў рэдкі сасновы гаёк. Недзе за гэтым гайком грымелі выбухі, грукацелі кулямёты, і ва ўсіх баках калаціла лясныя прасторы галасістае рэха. Гаёк, аднак, цягнуўся доўга. Людзі рассыпаліся між рэдкіх соснаў і бязладнай гурбой беглі ў напрамку страляніны. Пасля, на ўзлеску, на іх шляху сустрэўся яшчэ алешнік, пераадолеўшы які, Пятрусь першы вырваўся ў поле.

Так, яны спазніліся. На ўзлеску ў траве цягнуўся ланцуг пакінутых акопаў – добра абсталяваных стралковых ячэек. Відаць, тут яшчэ нядаўна былі ворагі, на брустверах валяліся парожнія гільзы, пустыя пачкі ад сігарэт, шматкі паперы. Дно акопчыкаў ўсцілала ўтаптаная трава, на якой гадзіну назад ляжалі фашысты. Наперадзе разлеглася някошаная сенажаць, а далей, за нізінай, высіўся двухгорбы голы пагорак,

адкуль нязмоўчным грымоццем калыхала абшары лютая бойка.

Пятрусь, як укапаны, спыніўся на ўзлеску і ўпіўся вачыма ў гэты пагорак. Немцаў там ужо не бачна было, першая лінія траншэй на схіле маўчала, ля яе гарэлі два скасабочаныя танкі, бой зараз ішоў на самай вяршыне і, пэўна, на тым схіле. Бачна было, як бегалі, мільгалі там маленькія ў далечыні постаці людзей, адрозніць сваіх ад чужых было цяжка.

З кустоўя на ўзлесак выбягалі людзі, расхінаючы галлё, выскачыў малодшы лейтэнант.

– Спазніліся!? – крыкнуў ён.

Пачакаўшы хвіліну, пакуль з лесу выбяжыць рэшта байцоў, сержант скамандаваў людзям:

– Управа і ўлева – у ланцуг!

Байцы няўмела неяк разгарнуліся ў выгнуты ў сярэдзіне няроўны ланцуг і пашыбавалі па сенажаці. Пятрусь зноў бег побач з Жукам і без думак у галаве, адной толькі душой адчуваў, што калі яны спозняцца і на гэтую вышыню і, значыць, да пераправы, то сёння іхнія пакуты і намаганні, бадай, скончацца назаўсёды. Не так ужо шмат і людзей і боепрыпасаў, каб у адкрытым полі вытрымаць сутычку з рэгулярным нямецкім войскам.

Тым часам пад грукат бою над полем усходзіла сонца. Прамністае і яркае, яно смела вынікла з-за сіняватай зарэчнай далечы і адразу хлынула на летнія прасторы патокамі зіхатлівага святла. Дол запярэсціў доўгімі палосамі ценяў пагоркаў, куп’я і людзей. Як на далоні, выразны і блізкі стаў той узлесак, з якога цяпер выбеглі людзі, і патануў у зіхатлівым усходнім мараве двухгорбы пагорак. І насустрач яму беглі знясіленыя людзі.

Урэшце сенажаць скончылася, яны дасягнулі падножжа пагорка. Сям-там валяліся ў быльнёгу целы забітых ворагаў, месцамі іх было надта густа, байцы на хаду

падбіралі іхнюю зброю і патроны. Ужо блізка на схіле была першая пустая траншэя, да яе і імкнуўся гэты змораны ланцужок, калі ворагі з захопленай вышыні заўважылі іх. Кулямётныя чэргі з лютым фыркатам панесліся паўз галоў байцоў. Пятрусь азірнуўся і, задыхаючыся, крыкнуў свайму ланцугу:

– Кароткімі перабежкамі... наперад!

Людзі пападалі, дзе беглі, і ён упаў локцямі ў калючы асот і некалькі секунд сутаргава дыхаў, не ў стане прасунуцца ні на крок. Але рухацца на вышыню было неабходна: кожная хвіліна несла або смерць або выратаванне. Абдзіраючы локці і калені, хлопец пакутліва падаўся ўгару. Ён кіраваў да абсмыленага танка, які скасабочыўся на адхоне і яшчэ курэў смярдзючым дымам.

Але хлопец туды не дапоўз. Моцны кулямётны агонь прымусіў яго прыціснуцца да зямлі і, заміраючы ад небяспекі, нейкі час ён ляжаў, не адважваючыся узняць галаў. Пятрусь азірнуўся, за ім у дзесяці кроках, гэтак жа прытуліўшыся да зямлі, ляжаў нехта, болей у траве нікога не бачна было. Хлопцу стала страшна: ён зусім не ведаў, што зрабіць, каб як наблізіцца да траншэі. А калі сержант зірнуў назад, на ўзлесак, дык у душу яго шыбануў спалох. Там з’явіліся ўжо нейкія постаці, яны нешта таропка сноўдалі, пэўна, ставілі цяжкую зброю ці яшчэ што рыхтавалі з тылу трапіўшаму ў бяду атраду байцоў.

У гэтую жахлівую безнадзейную хвіліну падпоўз да сержанта руплівы Жук, аднекуль побач з’явіўся Мацейка. Яны пераглянуліся зводдаль, грымоты бою нічога не далі сказаць сержанту, але хлопцы, здаецца, разумелі ўсё. Аднак зрабіць што-небудзь нельга было, па-ранейшаму шчыльны знішчальны агонь слаўся па зямлі.

Сержант усё шукаў у думках якога выйсця з страшнага гэтага становішча, але выйсця не было. Толькі не зважаючы на агонь, імклівым кароткім рыўком здолелі б яны ўдарыць па ворагу і дасягнуць траншэі. Трэба

было неяк скалыхнуць, узняць людзей і рушыць іх на апошні ўдар. І сержант тады зноў нагадаў пра свой сцяг, які ўжо не раз дапамагаў яму ў цяжкія часы, на яго была цяпер апошняя надзея.

Але ўзняцца не было ніякай магчымасці. Суцэльныя струмені куль снавалі над зямлёй, крамсалі быльнёг кулямётныя чэргі, разляталася ў бакі ўсохлая жарства пагорка.

І ў той час Жук, які бліжэй да сержанта ляжаў у быльнёгу, ухапіў аўтамат і, згінаючы асот, папоўз угару. Ён не зрабіў сержанту ніякага знаку, не азірнуўся нават, але Пятрусь зразумеў яго, вельмі абнадзеіўся і яшчэ болей занепакоіўся за жыццё разумнага гэтага хлопца.

Жахлівыя бясконцыя хвіліны марудна паўзлі над вышынёй. Здавалася, ніколі не будзе канца гэтаму агню і гэтаму маруднаму шляху разведчыка. Жук дзейнічаў асцярожна: то поўз, то ляжаў, прыпаўшы тварам да калючага асоту, чакаў і зноў на крок пасоўваўся наперад. Але вось ён засланіўся ад кулямёта грамадзінай танка і прыкметна паскорыў свій шлях.

Неўзабаве яго камлюкаватая постаць была ўжо ля танка, хлопец узняўся на каленях і рукою нешта замахаў людзям. Пятрусь здзівіўся ягонаму спрыту але ніяк не здагадваўся, чаго хоча баец. А той, звярнуўшы так на сябе ўвагу сержанта, ціхенька вытыркнуўся з-пад гусеніцы ля вядучага кола машыны. Ён, відаць, стрэліў з аўтамата – у грукаце бою сержант не ўчуў яго стрэлаў – і бліжні кулямёт, які дагэтуль так хлёстка слаў па зямлі смяртэльныя чэргі, нечакана замоўк. Жук азірнуўся, замахаў назад абедзвюма рукамі і з аўтаматам рынуўся за танк.

Нястрымны гарачы парыў шыбануў у голаў сержанту, і ён голасна, як мог, крыкнуў людзям:

– У атаку!!! Ура-а-а-а-а!!!

Ён ускочыў, адчайна выпрастаўся ў рост, размашыста

матлянуў угары чырвоным шоўкам сцяга, як гэта рабіў некалі іх камандзір палка, і тады кінуўся за разведчыкам. Ён не азіраўся назад, але страшная думка – ці ўстануць за ім яго людзі – коратка і балюча працяла істоту. І яны ўсталі – у розных месцах, з пожні, бульнёгу паўскоквалі змораныя байцы і, колькі было ў іх сілы, нязладна і слаба ў гэтым пякельным грукаце крычалі «ура» і беглі да траншэі.

Абмінаючы танк, сержант прыкмеціў, як замільгалі ў траншэі галовы ворагаў, як матлянулася і прапала недзе прыгнутая спіна Жука, як разанулі па пыльнаму брустверу нейчыя чэргі. У дзвюх руках трымаючы цяжкі на ветры сцяг, Пятрусь не мог стрэліць туды, але побач з ім з’явіліся яго людзі, і напорыста загрукацелі навокал іх чэргі. Немцы з траншэі стралялі [ў іх, не]калькі куль [ударыла па раз]горнутаму сцягу, сцебанула [сержанту вышэй] локця.

З усяе сілы сержант бег туды, дзе знік разведчык, і неўзабаве скочыў у глiністую, неглыбокую, з абрушанымі берагамі траншэю. Ён азірнуўся назад – скрозь па схілу беглі ўгору байцы. Разагнаныя Жукам, непадалёку кінуліся да хадоў зносін постаці ў касках, аднекуль моцна разанула над галавой аўтаматная чарга, і Пятрусь ледзь паспеў ад яе схавацца ў зямлю. У тое месца, куды падаліся немцы, рынуўся з бруствера малодшы лейтэнант, за ім скочыў Мацейка. Пятрусь прыціснуў падпахай паўзгорнуты, нязручны ў акопе сцяг і з пісталетам у руцэ падаўся за гэтымі спрытнымі хлопцамі. З-за павароткі ён наскочыў на ворага, распластанага на дне, разгоніста пераскочыў скорчанае цела чырвонаармейца і стрэліў у мільгануўшую наперадзе зялёную спіну. Мацейка, прыгнуўшыся, спрытна шмыгаў ад павароткі да павароткі, папярэдне коратка прастрэльваючы з аўтамата кожны заварот; лейтэнанта ўжо чамусьці не бачна было. У розных месцах траншэі неўзабаве з’явіліся нашы байцы, і тады, ахопленыя адчаем, ворагі кінуліся ў рукапашную. У ранішнім паветры над вышынёй люта трашчалі чэргі, на смерць схапіліся ў бязлітаснай бойцы ашалелыя сержантавы людзі– качаліся, душылі, кулакамі і зброяй

білі заклятых ворагаў, што сталі на іхнім шляху да вызвалення. Крыкі і страшная нечуваная лаянка несліся над узгоркам.

Урэшце па зігзагах хадоў зносін, падаючы і забіваючы, байцы дабраліся да вышыні, і тады Пятрусь убачыў і другую, меншую выспу, аддзеленую ад гэтай неглыбокай седлавінай. Відаць, там яшчэ адбівалася рэшта абаронцаў пераправы, якая таксама адкрылася адсюль разам з няроўнай стужкай ракі. У гэтым канцы пераправы віднелася нейкая вёска, пэўна, Клясцічы, да якіх спяшаліся байцы. У седлавіне свежым полымем гарэў яшчэ адзін танк, а фашысты пад прыкрыццём другога наступалі на выспу. Але, пэўна, яны заўважылі, што ў іхнім тыле здарылася нядобрае, і, коратка перабягаючы, падаліся ўбок, каб выйсці з-пад удару з тылу. Танк, даючы задні ход, раз-пораз бухаў па выспе, і адпаўзаў, прыкрываючы пяхоту. Пятрусь, угледзеўшы гэта, адчуў, што перамога здабыта, і прагавітае жаданне помсты з незвычайнай сілай узгарэлася ў ім. Ён ужо памкнуўся выскачыпь з траншэі і праследаваць адступаўшых, але, спалохаўшыся, што так можна сапсаваць справу, зычна скамандаваў байцам:

– Па пяхоце агонь! Агонь!

Трапіўшы пад двайны ўдар, немцы ўжо зусім спуджана кінуліся назад, многія падалі, і на шляху адступаўшых усё больш заставалася нерухомых зялёных цел. Танк таксама, не спыняючыся, шпарка папоўз па схілу, і тады над той выспай упершыню вынiклі з акопаў родныя постаці нашых байцоў. Іх было зусім мала, але яны высыпалі ў седлавіну і беглі сюды, на свае страчаныя і зноў адваяваныя пазіцыі. Яны хутка набліжаліся, і Пятрусь бачыў, як імчаўся да яго маладжавы сержант з акрываўленай марляй на перавязанай шыі. Ён скочыў з бруствера, ледзь не паваліўшы хлопца, і поўны неўгамаванага ўзрушання схапіў Петрусёву руку і закрычаў у ягоны твар:

– Дзякуй, дзякуй вам найвялікшае! Уратавалі вы нас. А там ужо камандзір палка дзівуецца: адкуль такая падмога.

Пятрусь няўцямна пазіраў на радаснага сержанта, але, бадай, зусім не чуў ягоных узрушаных слоў. Толькі цяпер раптоўна зразумеў хлопец, што здзейснілася тое, да чаго рваўся ён у гэтыя пакутлівыя тыдні, і нясцерпная радасць апанавала сержанта. Прысланіўшыся да сцяны траншэі, ён страціў сілы, неяк абвяў, а з вачэй хлопца паплылі нястрыманыя слёзы. І ён не саромеўся гэтых слёз, не спяшаўся выціраць іх, каб не ўбачылі людзі, што ўсё больш напаўнялі траншэю, і яго сэрца, здавалася, разам з ім плакала пякучай крывёю.

Незвычайна перамяшаліся зараз у яго адчуваннях і радасць сустрэчы, і боль перажытых пакут, і невядома, ад таго ці іншага ўсё макрэлі вочы і спазмы хапалі горла. Утуліўшы твар у шаўковыя складкі сцяга і абхапіўшы рукамі дрэўка, ён суняўся так на кароткі нястрымны момант і маўчаў. Але хвіліна расслаблення і болю ўжо прайшла.

Так, здаецца, скончыўся жахлівы шлях яго выпрабаванняў, і цьмяна яшчэ адчувалася хлопцу, што нязбыўная нейкая адмеціна навек адзначылася ў ягонай душы. Нешта вельмі важнае, шматзначнае і ўжо непаўторнае ў жыцці мінулася ззаду. Яшчэ не асэнсаваўшы, Пятрусь ужо добра адчуваў тое, і, вядома, у той час у траншэі не здагадваўся хлопец, што гэта між вялікіх трывог яго маладосці пакутліва нарадзілася чалавечая сталасць і беззваротна адляцела ў нябыт кароткае яго юнацтва.

Прасветлены, супакоены і нібы пастарэлы, Пятрусь паглядзеў на людзей, што моўчкі стаялі ў траншэі абапал яго. Іх было ўжо многа, свае тут перамяшаліся з чужымі, усе спаважна пазіралі на сцяг і сержанта. І хлопец нечакана ўбачыў, што і Жук, які стаяў зводдаль, – сціплы, ціхі, адважны гэты разведчык – таксама нешта вельмі ўжо старанна туліць долу свае прастадушныя вочы, бы што пільна разглядае ў траншэі; заўважыў, што хлопец схуднеў з свайго шырокага непрыгожага твару. Прыкмеціў сержант, як у суседняга з ім віхрастага Мацейкі таксама заблішчэла на бруднай

шчацэ расцёртая кулаком сляза, убачыў ён і радаснае ззянне многіх іншых вачэй ягоных байцоў і спагаду ды разуменне на тварах тутэйшых абаронцаў. Але, відаць, не час было вельмі радавацца ці святкаваць перамогу. Не мінула і чвэрці гадзіны, як скончыўся гэты пякельны бой, калі нехта ў траншэі ўстрывожана крыкнуў людзям:

– Глядзіце, глядзіце: немцы ідуць.

Пятрусь адразу ачнуўся, новая трывога адразу ўскалыхнула хлопца, напомніла пра яго камандзірскія абавязкі. Ён паклікаў да сябе Мацейку, таропка згарнуў палотнішча сцяга і сказаў гэтаму ўвішнаму байцу:

– На, нясі, браток. Я ўжо аднасіўся. Знойдзеш камандзіра – перадай...

На развітанне ён пацалаваў запылены, прабіты многімі кулямі шоўк і аддаў сцяг байцу. Яны размінуліся ў вузкай траншэі, на паваротцы Пятрусь у апошні раз з незразумелым сумам азірнуўся на сваю дарагую ношу...

Ён кінуўся даганяць байцоў, якія падаліся да першай траншэі. Зноў агорнуты нялёгкім прывычным клопатам, хлопец глядзеў на лугавіну, дзе яны нядаўна беглі сюды. Цяпер на ўсім гэтым травяністым прасцягу з узлеска ішлі на іх густыя шэрагі чорных эсэсаўцаў. Яны не хаваліся, а спакойна, як на парадзе, плячо ў плячо ішлі па стракатай ад кветак траве – з падкасанымі рукавамі і нарыхтаванай зброяй.

І тады з-за вышыні глуха шчоўкнула ў паветры і цераз галовы байцоў з шархоткім фыркатам праляцела нешта тугое і важкае. Крыху далей эсэсаўскага шэрагу на лузе ў адно імгненне вырас шэры кучаравісты клуб пылу. Ён яшчэ не асеў у паветры, як цераз выспу нетаропка і важна пранёсся новы, гэткі ж шархоткі цяжкі снарад.

Сержант зірнуў на прыціхлых, насцярожаных людзей, на ўзрадаванага Жука і, бадай, упершыню з пачатку вайны замест страху адчуў у сабе спакойную, упэўненую сілу.

– Рота, слухай маю каманду! – голасна скамандаваў ён і, гучна лязгнуўшы, пхнуў у аўтамат новы магазін.

Васіль Быкаў

Васіль Быкаў (1924-2003) Нарадзіўся 19 чэрвеня 1924 году ў вёсцы Бычкі Ушацкага раёну Віцебскай вобласьці. Навучаўся на скульптурным аддзяленьні Віцебскай мастацкай вучэльні. Скончыў Саратаўскую пяхотную вучэльню. У 1942 годзе будучы пісьменьнік уступіў у шэрагі Чырвонай Арміі. Ваяваў на Другім і Трэцім Украінскіх франтах, прайшоў па тэрыторыі Румыніі, Баўгарыі, Вэнгрыі, Югаславіі, Аўстрыі, двойчы быў паранены.

Упершыню творы Васіля Быкава былі апублікаваныя ў 1947 годзе, аднак творчая біяграфія пісьменьніка пачынаецца з апавяданьняў, напісаных у 1951 годзе. Тэматыка раньніх апавяданьняў, дзеючымі асобамі якіх сталі жаўнеры і афіцэры, вызначыла далёйшы лёс Быкава, многія з твораў якога прысьвечаныя падзеям Вялікай Айчыннай вайны. Бескампраміснасьць прозы Быкава стала прычынай нападаў савецкай крытыкі, якая абвінавачвала пісьменьніка ў ачарненьні савецкага ладу.

У 1974 годзе Васіль Быкаў быў узнагароджаны Дзяржаўнай прэміяй СССР (за аповесьць "Дажыць да світання", 1973), у 1980 годзе атрымаў званьне Народнага пісьменьніка Беларусі, у 1986 годзе - быў уганараваны Ленінскай прэміяй за аповесьць "Знак бяды".

Некаторыя творы пісьменьніка, такія як аповесьці "Трецяя ракета" (1962), "Дажыць да світання", былі экранізаваныя.

З 1972 па 1978 год Васіль Быкаў займаў пасаду сакратара Гарадзенскага аддзяленьня Саюзу пісьменьнікаў БССР.

Вядомасьць Васілю Быкаву прынесла аповесьць "Трэцяя ракета", напісаная ў 1962 годзе. У 1960-е ён публікуе аповесьці "Альпійская балада", "Мёртвым не баліць", у 1970-я - "Сотнікаў", "Абеліск", "Дажыць да світання", "Пайсці і не вярнуцца".

Гэтыя творы паставілі Васіля Быкава ў адзін шэраг з выдатнымі майстрамі ваеннай прозы XX стагодзьдзя.

Сярэдзіна 90-х нібыта вярнула пісьменьніка ў савецкія часы. Шырокая траўля ў дзяржаўнай прэсе, забарона, цэнзура на выхад яго новых твораў, пагаршэньне на гэтай глебе здароўя вымусілі Быкава пакінуць Радзіму. Некалькі гадоў ён жыў за мяжой.

1. Да д’ябла, рускі Рэйн зусім малы. (ням.)

2. Немец? (ням.)

3. Так, так. Я немец з Аўстрыі. Паранены. (ням.)

4. Хто? Пароль!

5. Чаго ты крычыш, Паўль? Ідзе хто?
– Ідзе ці не, што я магу ведаць.
– Глупства! (ням.)

Падрыхтаванае на падставе: Васіль Быкаў, Поўны збор твораў у чатырнаццаці тамах. Том 4, Аповесьці. — Мінск: Саюз беларускіх пісьменнікаў, 2006. — 600 с.

ISBN 5-9691-0121-4

Гэта першы ў гісторыі Поўны збор твораў Народнага пісьменніка Беларусі Васіля Быкава (1924-2003). Падчас укладання тамоў найперш улічвалася думка самога аўтара, які паспеў спланаваць праспект выдання свайго 8-томнага Збору твораў. У чацвёрты том Поўнага збору твораў увайшлі аповесці "Апошні баец" (1957 г.), "Жураўліны крык" (1959 г.), "Здрада" (1960 г.), "Трэцяя ракета" (1961 г.), "Пастка" (1962 г.), "Альпійская балада" (1964 г.).